

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Bakalářská práce

David Koryta

**Hospodářské instrukce pro poddané do poloviny 16. století
(na základě edice Josefa Kalouska)**

The economic instructions for the villeins to the half of 16. century
(at the base of edition of Josef Kalousek)

Praha, 2013

vedoucí práce: PhDr. Blanka Zilynská, Ph. D.

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval především PhDr. Blance Zilynské, Ph. D. za trpělivost a cenné rady při dohledu nad vznikem této práce.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Ve Slaném 10. 7. 2013

.....
David Koryta

Klíčová slova:

sedlák, hospodářské instrukce, selské řády, velkostatek, 15. - 16. století, české země

Keywords:

peasant, economic instructions, peasant orders, estate, 15. - 16. century, czech lands

Abstrakt

V pohusitském období se zcela změnila šlechtická mentalita. Jedním z projevů změny byla snaha vést hospodaření svého panství na režijním principu. Bylo nutné zřídit co nejdokonalejší chod panství po správní i finanční stránce. Z toho důvodu začala šlechta vydávat hospodářské instrukce – stručné návody ke správě panství. Práce sleduje vývoj hospodářských instrukcí v jejich rané fázi (do poloviny 16. století). Analyzuje jednotlivé exempláře zahrnuté v edici Josefa Kalouska Archiv český XXII: Řády selské a instrukce hospodářské 1350-1626 spadající do tohoto období.

Abstract

In the posthussite period the noble mentality was quite changed. One of the expressions of the change was the endeavour to keep the dominion's economy at the directional principle. It was necessary to establish as perfect dominion's administrative and financial system as possible. From this reason the nobility began to issue the economic instructions – short manuals to administrations of dominion. This work follows the development of the economic instructions in their early phase (to the half of 16th century). It analyses the particular copies included in the edition of Josef Kalousek Czech Archive vol. XXII: Peasant orders and economic instructions 1350-1626 (Archiv český XXII: Řády selské a instrukce hospodářské 1350-1626) which are included in this period.

Obsah

Úvod.....	7
1 Literatura a prameny.....	10
1.1 Zpracovanost tématu.....	10
1.2 Archiv český XXII.....	17
2 Sociální rozvrstvení českého venkova.....	23
3 Vrchnostenský úřednický aparát a vrchnostenské hospodářství.....	27
4 Zřízení předepsané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického.....	35
5 Zřízení vydané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství pardubického.....	72
6 Artikule vydané rychtářům a poddaným na panství Rožmberských roku 1540.....	89
Závěr.....	116
Seznam použitých pramenů a literatury.....	128

Úvod

Hospodářské instrukce patří mezi nejdůležitější historické prameny, ke kterým je potřeba přihlídnout při studiu nejen hospodářských dějin, ale i sociálně-právních dějin a dějin správy. Od dob Josefa Kalouska, který instrukce sebral ve své edici *Archiv český XXII*, se však nenašel nikdo, kdo by instrukce představil jako celek. Všichni badatelé hospodářské instrukce znají, avšak ve své práci použijí jen jejich nepatrnou část, kterou právě potřebují.

Položil jsem si tedy škálu otázek o tomto známém, ale jen z části využívaném prameni. Jak široký záběr hospodářská instrukce má a s jakými tématy se v nich můžeme setkat? Do jaké hloubky jsou tato témata v instrukcích probírána? Lze s instrukcí pracovat i bez pomoci jiných pramenů? Můžeme vypořizovat vývoj v sepsání hospodářských instrukcí?

Zcela zásadní však bylo, jakým směrem se při studiu hospodářských instrukcí vydat. Mým původním záměrem bylo zahrnout do svých úvah i selské řády a pokusit se nastínit rozdíly mezi nimi v souvislosti s pojednáním o poměrech na venkově. Selské řády se od hospodářských instrukcí liší tím, že si je obce vydávaly samy (proto je Kalousek nazývá samodílnými řády) a vrchnost jim je pouze potvrzovala.¹ Hned na začátku studia se však ukázalo, že takové pojetí nebude možné. Je to především z důvodu rozsahu hospodářských instrukcí i z důvodu širokého záběru témat, se kterými se v instrukci setkáváme. Fakt, že se v případě selských řádů jedná o pramen, který nevychází z bezprostřední vůle vrchnosti, je ostatně také důvodem pro vynechání tohoto pramene, neboť mým úkolem není pojednávat o dějinách venkova, nýbrž o hospodářských instrukcích.

Dalším rozdílem mého přístupu k prameni ve srovnání s přístupem starších badatelů je fakt, že se snažím uchopit artefakt jako celek. Nejde mi pouze o analýzu vybraných článků, které se týkají zemědělských dějin, čeledi nebo poddaných. Snažím se pojmout hospodářskou instrukci v celé její šíři, tzn. analyzovat všechna témata, která se v ní vyskytují a detailně se jimi zabývat.

Ve své bakalářské práci se tedy pokusím odpovědět na výše uvedené otázky. Bude však nutné zabývat se také venkovskými reáliemi 15. a 16. století, neboť pokud bychom hospodářské instrukce vytrhli z tohoto kontextu, nemohli bychom je využít

1 Josef KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské 1350-1626*, Archiv český XXII, Praha 1905, str. X.

v plném rozsahu. Stejný význam pak příkládám vrchnostenské hospodářské základně, neboť ta má přímý vliv na hospodářské instrukce. Josef Kalousek vydal ve své edici čtyři hospodářské instrukce, z nichž tři využiji ve své bakalářské práci. Jedná se o hospodářské instrukce vydané Vojtěchem z Pernštejna pro panství Potštejn a Litice a pro panství Pardubice a instrukci Petra V. z Rožmberka pro rožmberské dominium (Artikule vydané rychtářům a poddaným na panství Rožmberských r. 1540). Čtvrtou instrukcí, kterou se však podrobněji zabývat nebudu, je Zřízení vydané Janem z Pernštejna městečku Nedvědicům z 1538. Vynechávám jej ze dvou důvodů. Jednak se jedná o instrukci vydanou pro poddanské město, čímž se od výše zmíněných instrukcí liší a odporuje i zadání tématu, které předpokládá zpracování venkovské problematiky. Díky odlišnému sociálnímu prostředí, pro které je instrukce vydána, jsou témata obsažená v této instrukci mírně odlišná. Druhým důvodem je fakt, že jde o instrukci pro městečko nacházející se na Moravě, kde panovaly podobné, leč přece jen odlišné zvyklosti a srovnání by tedy bylo vhodné spíše při studiu většího počtu českých instrukcí a většího počtu moravských instrukcí. Výše uvedené tři instrukce budou podrobeny hluboké a podrobné analýze, která je nezbytná při hledání odpovědi na položené otázky.

V tuto chvíli je nutné vysvětlit si, co jsou hospodářské instrukce. Josef Kalousek je charakterizoval jako nařízení vydaná úředníkům, která pojednávala o správě, vedení hospodářství, právním a sociálním postavení. Řešily také jednotlivá hospodářská odvětví a vedení účetnictví. Zcela klíčovým prvkem je vznik a upevnění velkých šlechtických dominií, kdy správu panství přebírá úřednický aparát.² Jedná se o prvek začínající byrokratizace, neboť u starších instrukcí je patrný zájem vrchnosti o situaci na panství a užší vztah s úřednictvem.³ Za nejstarší označil již zmíněná nařízení vydaná na panství Pernštejnů a Rožmberků, která s ohledem na hojný výskyt hospodářských instrukcí v 17. století můžeme označit jako rané hospodářské instrukce. Zajímavé je, že mezi instrukce řadil Kalousek i urbáře. Toto volnější pojetí hospodářské instrukce je nejspíše dáno Kalouskovou snahou o sebrání hospodářských instrukcí od poloviny 14. století, kde však narazil na problém nedochování takto starých pramenů.⁴ Uvedená obecná charakteristika je nepřesná.⁵

2 Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*, Praha 1930, str. 13.

3 Tamtéž, str. 14-15.

4 Tomu odpovídá i zpracování jeho edice, podrobněji Kapitola 1 této práce.

5 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. X.

Instrukce nutně nemusela být určena úředníkovi, například již z názvu Artikulů se dá určit, že jejich adresátem byl rychtář. Nemusí také vždy pojednávat o správě a ne všude se také vyskytuje vedení účetnictví.

O další definici hospodářské instrukce se pokusil Václav Černý. Ten je na rozdíl od Kalouska striktně odděloval od urbářů, vesnických zřízení a soudních artikulů, vedle kterých je stavěl Kalousek.⁶ V. Černý u instrukcí upřednostňoval jejich hospodářský a zvláště zemědělský aspekt,⁷ když je definoval jako souhrn nařízení, rad a návodů pojednávajících o veškeré správě celého panství nebo některého jeho správního odvětví, který vydal majitel panství nebo jeho zástupce úředníkům na panství, a to všem nebo některému z nich.⁸ Zdůrazňoval, že se jedná o poučení, rady, rozkazy a směrnice. Důležitá je i administrativní stránka nařízení.⁹ Důsledkem tohoto pojetí bylo pominutí Artikulů pro panství Rožmberských Václavem Černým v jeho přehledu vydaných instrukcí, což lze označit za hrubou chybu, neboť Artikule bezpochyby jsou hospodářskou instrukcí. Vysvětlit to lze jedině absencí témat, která V. Černého zajímala. Naopak jeho definice jej vedla k zařazení pramenů, které jako instrukci chápat nemůžeme.¹⁰ Václav Černý dále dělí instrukce na jednoduché (pro jednoho úředníka) a souhrnné (pro kolektiv).¹¹

Můžeme tedy konstatovat, že oba badatelé dospěli k podobnému, leč přesto odlišnému závěru. Nejvhodnější definicí raných hospodářských instrukcí (k mladším se pro nedostatek znalosti vyjadřovat nechci) by bylo tedy konstatování, že se jedná o vrchnostenská nařízení určená pro úřednický aparát nebo jiné složky zajišťující chod panství (rychtáře) a dávající návod, jak řešit otázky administrativního, sociálního, hospodářského a právního charakteru. Instrukce přesně vymezují povinnosti jednotlivých příslušníků úřednického aparátu včetně rychtářů a nastiňují nám představu vydavatele o provozu v hospodářské oblasti, zvláště v obilnictví a rybníkářství.

6 V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 5.

7 Tamtéž, str. 7.

8 Tamtéž, str. 11.

9 Tamtéž, str. 6-7.

10 K tomu více v Kapitole 1.

11 V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 20.

1. Literatura a prameny

1. 1. Zpracovanost tématu

Hospodářské instrukce patří mezi velmi často citované prameny. Klíčovou edicí, která se tímto tématem zabývá, je Archiv český XXII s podtitulem Řády selské a instrukce hospodářské 1350-1626, která zpřístupňuje široké spektrum pramenů k sociálně-právní tematice zaměřující se primárně na venkov. O Archivu českém XXII bude podrobně pojednáno v podkapitole 1.2. Josef Kalousek patří mezi historiky, kteří se specializovali na jeden konkrétní typ pramene.¹² Sám Kalousek se snažil o vydání písemností, které mají být pomůckou k sepsání dějin selského stavu v Čechách.¹³

Otázka tématu, které si J. Kalousek zvolil, a jeho zpracování je pro pochopení pojetí této bakalářské práce zcela zásadní. Z názvu celé edice čtenář očekává, že narazí na selské řády a hospodářské instrukce souhrnně od roku 1350. Není však tomu tak. Nejstarší hospodářskou instrukcí je Zřízení vydané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického. To je však až z 20. let 16. století. Se selskými řády jsme na tom lépe, nejstarší selský řád, Kalouskem nazývaný samodílný, se nachází v bodě 4 pod názvem Řády vesnické usnesené nebo vysouzené obcemi samými. Nejstarší příklad uvedený v tomto bodě je z roku 1370.¹⁴ Podrobněji bude tato tematika rozebrána v podkapitole 1.2.

S hospodářskými instrukcemi velmi důkladně pracoval historik Václav Černý. Jeho monografie s názvem Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XIX. století pro mě byla zcela zásadní. Je rozdělena na tři základní části – Hospodářské instrukce¹⁵, Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku od XV. do XIX. století (Podle hospodářských instrukcí)¹⁶ a Seznam instrukcí.¹⁷ Kromě Kalouskovy edice je to první kniha, která se instrukcemi jako pramenem zabývá. Pro přelom středověku a

12 Václav BŮŽEK, *Věk urozených: šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002, str. 16.

13 J. KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské 1350-1626*, Archiv český XXII, Praha 1905.

14 Tamtéž, č. 4, str. 4.

15 V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 5-25.

16 Tamtéž, str. 29-272.

17 Tamtéž, str. 275-364.

novověku (ponechme teď stranou fakt, že v hospodářské sféře je takové dělení poněkud nepraktické) je vlastně jediná, nepodařilo se mi dohledat dílo, které by se instrukcemi zabývalo již v této rané době jejich vzniku, vždy stojí vlastně jen na okraji autorova zájmu (např. Alois Míka ze Zřízení pro panství Potštejn a Litice¹⁸ detailněji pracoval pouze s články týkajícími se stravy a mzdy čeledi, A. Sedláček líčil život na zámku Potštejně¹⁹). J. Kalousek instrukce zařadil do širšího kontextu pramenů k dějinám venkova a seřadil je chronologicky, V. Černý naproti tomu postupoval tematicky. Zabýval se totiž jednotlivými částmi instrukce a na příkladech moderních či novověkých instrukcí dokládal zájem o danou problematiku v instrukcích starších. Leckdy tedy ilustruje své teze instrukcemi, z nichž jedna je až o 150 let mladší. Je to dáno tím, že V. Černý se zajímal spíše o dějiny zemědělství, přičemž hned v úvodu knihy dost zkritizoval právě Archiv český XXII, protože J. Kalousek mezi instrukce zařadil i prameny jiné povahy a vypustil prameny k zemědělským dějinám. Černému se nelíbilo ani přetištění jen části pramene s odkazem na kompletní text, s čímž nelze než souhlasit, práci to spíše ztěžuje. Pro doplnění je však potřeba zmínit, že V. Černý ocenil Kalouskův přínos pro českou historiografii a práci, kterou na díle odvedl.²⁰

V. Černý dále připomněl fakt, že instrukce jsou jen jedním z pramenů pro zemědělské dějiny, při komplexním studiu nesmíme vynechat urbáře, hospodářské účty nebo korespondenci. To je dáno zvláště tím, že instrukce nám pouze říká, jak to mělo být, a ne jak to bylo, což je fakt, který musíme mít neustále na paměti. V. Černý také upozorňuje na fakt, že se hospodářským instrukcím věnovalo příliš mnoho prostoru na úkor ostatních pramenů.²¹ Díky snaze upozadit sociálně-právní stránku hospodářských instrukcí V. Černý ve své knize vypustil například Artikule vydané rychtářům a poddaným na panství Rožmberských a naopak mezi instrukce zařadil i rady a návody na správu panství, jmenovitě knihu Brtvínovu a Černobýlovu, protože s ní úředník mohl přijít do styku.²² Já naopak ve své bakalářské práci obě díla vynechávám. Jednak se nejedná o hospodářské instrukce jako takové (nejsou vydány vrchností), jednak s nimi nemohl ani jeden z vydavatelů mnou sledovaných instrukcí

18 Alois MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960, str. 150-155.

19 August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého, Díl 2.: Hradecko*, 3. vyd., Praha 1994, str. 2-8.

20 V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 6-9.

21 Tamtéž, str. 5n.

22 Tamtéž, str. 13.

přijít do styku, neboť jsou až ze 40. let 16. století. Velice pravděpodobný je jejich vliv na sepsání až mladších instrukcí po polovině 16. století. Další prameny, které zahrnul do výčtu hospodářských instrukcí, se však jako instrukce chápat nemohou. Václav Černý to učinil z toho důvodu, že tyto prameny se mohly vyjadřovat k některému z problémů široce řešených v hospodářské instrukci, což z něj však hospodářskou instrukci nedělá. Jedná se především o prameny ze 14. a 15. století, přičemž sám zdůraznil, že jako instrukce neuznává dílčí nařízení o jednotlivých problémech.²³ Přehled všech pramenů, které V. Černý chápal jako hospodářskou instrukci, najdeme v závěrečné části jeho díla.²⁴ Kromě již zmíněných hospodářských knih se jedná například o instrukci Komorní 1412²⁵, Viniční 1358 nebo Viniční 1516. Volnější výklad pojmu a zařazení pramenů, které za hospodářskou instrukci nelze považovat si vysvětlují snahou podpořit Černého teorii o tom, že hospodářské instrukce mají tradici ještě z doby předhusitské na církevních statcích.²⁶ Díky tomuto volnému pojetí Černý představil hospodářské instrukce již ze 14. století a nastínil jejich vývoj až do moderní doby. Jednalo se však o čistě tematické pojetí, nevykládal instrukce jako celek, ale dokládal jednotlivé problémy na příkladech z instrukcí. Postupoval při tom chronologicky.

Již jsem se zmínil o tom, že hospodářské instrukce patří mezi klíčové prameny nejen hospodářských dějin. Jako takové jsou velice často citovány v literatuře. Zlatým věkem hospodářských instrukcí bylo období před druhou světovou válkou. Typickým příkladem může být Václav Černý, ale také například Kamil Krofta. V této době totiž byly instrukce páteří studia hospodářských dějin. Výjimku z tohoto pojetí představuje Josef Pekař ve své *Knize o Kosti*. Pekař byl prvním autorem, který si pro studium hospodářských dějin zvolil mnohem širší spektrum pramenů, což lze chápat jako velmi pokrokové pojetí,²⁷ které je obvyklejší v poválečné literatuře. U Aloise Míky, Josefa Macka a badatelů zabývajících se mladším obdobím jsou páteří výzkumu urbáře, gruntovní knihy nebo hospodářské účty.²⁸ Vliv hospodářských instrukcí tedy postupně klesá a jako pramen slouží pouze

23 Tamtéž, str. 11.

24 Tamtéž, str. 275-364.

25 Tamtéž, str. 299 a 362.

26 Tamtéž, str. 17-18.

27 V. BŮŽEK, *Věk urozených*, str. 15-20.

28 Alois MÍKA tyto typy pramenů jmenoval jako hlavní zdroj pro svůj výzkum hospodářských dějin, viz Alois MÍKA, *Feudální velkostatek v jižních Čechách*, Sborník historický 1, 1953, str. 122.

k ilustraci toho, jak si řešení dané situace představovala vrchnost či ke komparaci ideálního a reálného stavu. Samostatněji vystupují instrukce pouze v případě, že pro danou problematiku žádný konkrétnější pramen není. Avšak i tak narážíme na problém využití instrukce jako celku, na které jsem upozornil již v případě Václava Černého. Díky tomu, že hospodářské instrukce neodrážejí reálný stav, nýbrž nastiňují jen stav ideální, jsou tedy chápány spíše jako pomocný pramen. Podle mého názoru se daleko lépe dají aplikovat při výzkumu šlechtické mentality, neboť jsou jedinečným zdrojem poznání změn, které se u nejvyšší společenské vrstvy pohusitské doby objevily. Samo vydávání hospodářských instrukcí je podle mého názoru důkazem změny šlechtické mentality, neboť se jedná o novou průlomovou věc, která má zabezpečit plynulý vývoj panství po hospodářské, právní a správní stránce.

Ke studiu hospodářských instrukcí je také nutné znát základní realie spojené s problematikou českého pozdně středověkého a raně novověkého venkova. Jedná se o souhrn spolu souvisejících problémů, které se odrážejí i v hospodářských instrukcích, tudíž je nemůžeme opomenout. Touto tematikou se zabývalo hned několik rozsáhlých prací napsaných předními znalci v oboru. Metodologickým vodítkem pro mě byl článek Jaroslava Čechury *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku* (perspektivy dalšího studia), kde autor shrnul poznatky dosavadního bádání. Nastínil také základní chronologické rozdělení ve vývoji rolnictva a zdůraznil, že převažují tendence vymezovat etapy ve vývoji rolnictva po vzoru politických dějin.²⁹ Upozornil také na fakt, že relativně pomalý vývoj rolnické otázky lze plně pochopit pouze při prostudování dlouhé etapy, klíčovým problémem v tomto směru je husitská revoluce, které se většina autorů vyhýbá.³⁰ Vymezil také zcela zásadní otázky, kterými je potřeba se zabývat, například každodennost rolnictva či postavení jednotlivce v kolektivu popř. vliv klimatických změn, kde je však pro nedostatek pramenů nutné sáhnout po pramenech z mladšího období. Podle J. Čechury je také nutné být velmi obezřetný při kritice pramenů vrchnostenské provenience.³¹ Autor dále vymezuje okruhy témat na základě detailní znalostí české i světové literatury, které je potřeba vyřešit, a zdůrazňuje nutnost komparace se sousedními regiony.³²

Jednou z klíčových monografií jsou *Dějiny selského stavu* od Kamila Krofty.

29 Jaroslav ČECHURA, *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (perspektivy dalšího studia)*, Český časopis historický 88, 1990, str. 465-474.

30 Tamtéž, str. 474-475.

31 Tamtéž, str. 478.

32 Tamtéž, str. 487-497.

Jedná se o práci, která v sedmi kapitolách pojednává zvláště o sociálně-právním postavení venkovského obyvatelstva, a to od slovanské doby až do počátku 20. století. Ve své bakalářské práci jsem využil čtvrtou kapitolu *Od doby husitské do Bílé hory*. Autor se v kostce zabývá postavením poddaných v husitské revoluci a vztahem vyšších vrstev k poddaným, přičemž věnuje pozornost také poddanské otázce v díle reformních myslitelů.³³ Dále vykládá situaci rolnictva po husitských válkách a zásadní proměny, které se udály ve vztahu vrchnost – poddaný.³⁴ Velký prostor věnoval svobodným vrstvám venkovského obyvatelstva a otázce selských rebelií.³⁵ V otázce selských povstání však hojně využívá příklady ze sousedních oblastí Koruny, především z Uher,³⁶ a upozorňuje, že v Čechách se odehrávaly jen lokální a málo početná povstání.³⁷

Nejširěji se venkovská tematika řeší v monografii Aloise Míky *Poddaný lid v Čechách v 1. polovině 16. století*. A. Míka zde v sedmi kapitolách velice obsáhle nastiňuje problematiku venkova. Zcela zásadní pro mě byly III. - VI. kapitola, kde A. Míka velice pečlivě zpracovává široké spektrum otázek. První dvě kapitoly se velice detailně zabývají agrární otázkou, zvláště technologickou úrovní,³⁸ pěstovanými plodinami a živočišnou výrobou.³⁹ Další kapitoly pojednávají o systému vrchnostenského hospodářství se zřetelem na situaci poddaných,⁴⁰ na což navazují kapitoly o sociálně-právním postavení poddaných⁴¹ a otázce vrchnostenské renty,⁴² přičemž zvláště otázka roboty se line celou prací. Na díle se však podepsala doba jeho vzniku. A. Míka se za každou cenu snaží dokázat špatné postavení poddaných a veškeré náznaky dobré vůle ze strany vrchnosti interpretuje jako nezvyklou ohleduplnost. Vrchnostenskou rentu chápe jako způsob vykořisťování poddaných, což vrcholí v poslední kapitole *Třídní boje na českém venkově*.⁴³ Navzdory tomu se však autor snaží postupovat objektivně, čemuž by napovídal i krátký rozsah poslední

33 Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, 2. vyd., Praha 1949, str. 87-98.

34 Tamtéž, str. 98-151.

35 Tamtéž, str. 152-166.

36 Tamtéž, str. 163.

37 Tamtéž, str. 161-162.

38 Alois MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v 1. polovině 16. století*, Praha 1960, str. 9-23.

39 Tamtéž, str. 25-52.

40 Tamtéž, str. 91-130.

41 Tamtéž, str. 134-226.

42 Tamtéž, str. 227-258.

43 Tamtéž, str. 281-313.

kapitoly a forma popisu útlaku, která je zmíněna jakoby na okraji autorova zájmu. Ve svém díle hojně pracoval také s hospodářskými instrukcemi.

Na Míkovy závěry navazuje Josef Macek ve 4. díle svého díla *Jagellonský věk v českých zemích*. Macek pojal celý problém ve srovnání s K. Kroftou i s A. Míkou odlišně. Páteří jeho práce je první část nazvaná *Venkovský lid*. Zde v deseti kapitolách popisuje pozdně středověké venkovské reálie. V první části své práce se zmiňuje o sociální struktuře českého venkova, přičemž velmi obsáhle definuje vývoj označení obyvatel venkova. Sám se uchyluje k termínu venkovský lid, neboť se ve své práci zabývá i svobodníky.⁴⁴ Ve srovnání se svými předchůdci věnuje dost prostoru identifikaci jednotlivých sociálních skupin na základě odlišných znaků a to jak u svobodného, tak poddaného obyvatelstva.⁴⁵ V kapitolách 2. - 5. se pak setkáváme s problematikou dosud neřešenou. Jedná se o problematiku obydlí, volného času, pověrečnosti a genderové problematiky.⁴⁶ Vysvětlují si to důkladným studiem zahraničních pramenů a literatury, zejména německé, francouzské a italské, což jsou regiony, kde se tato tematika řeší již celá desetiletí. Kapitoulou VI. se vrací k problematice vrchnostenské renty, na což plynule navazuje úvaha nad statutem venkovského obyvatelstva.⁴⁷ Celou monografii zakončují kapitoly o právním postavení venkovanů a krátká kapitola o třídním boji.⁴⁸ Zcela novým prvkem je pak druhá část nazvaná *Národnostní otázka*. J. Macek zde řeší národnostní složení českého venkova a upozorňuje na posunutí významu pojmu národ. Dále se zabývá vývojem českého jazyka a jeho významem ve středoevropské politice.⁴⁹

Neocenitelným přínosem pro mě byly studie sebrané v publikacích *Člověk českého středověku* a *Člověk českého raného novověku*. Čerpal jsem zejména ze stati *Sedlák* napsané Jaroslavem Čechurou. Autor se zde zamýšlí nad otázkou pojmenování venkovského obyvatelstva.⁵⁰ Upozorňuje také na nerovnoměrné zachování pramenů ve srovnání středověku a novověku.⁵¹ Rozvádí také úlohu

44 Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích : (1471-1526)*. 4, *Venkovský lid, národnostní otázka*, Praha 1999, str. 15.

45 Tamtéž, str. 24-34.

46 Tamtéž, str. 35-97.

47 Tamtéž, str. 98-131.

48 Tamtéž, str. 132-168.

49 Tamtéž, str. 169-216.

50 J. ČECHURA, *Sedlák*, in: Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, str. 436.

51 Tamtéž, str. 438-440.

venkovského obyvatelstva v husitské revoluci a jeho následný vývoj včetně otázky vrchnostenské renty, každodenního života a sociálního rozvrstvení venkovanů.⁵²

Další pro mě zcela zásadní studií byl *Úředník* od Josefa Hrdličky. Ten se zabývá problematiku byrokratizace a osobou úředníka.⁵³ Nejdůkladněji pojednává o královských úřednících.⁵⁴ Shrnuje však také poznatky o vrchnostenském úřednickém aparátu včetně úlohy úředníka a rychtáře, což je pro mou bakalářskou práci nejzásadnější.⁵⁵

Menší pozornost jsem věnoval dílům zabývajícím se mladším obdobím, ačkoliv úplně jsem je vytěsnit nemohl. Důvodem je, že od poloviny 16. století narůstá počet hospodářských instrukcí. Vrcholem je pak 17. století. V této době se také pohybuje již zmíněný Josef Pekař v *Knize o Kosti*. Nesmíme ale opomenout práce Václava Bůžka, Josefa Grulichy, Václava Ledvinky, Jiřího Mikulce či Josefa Petráně. Všichni tyto autoři se zabývali sociální otázkou, vývojem šlechtického velkostatku či vývojem šlechtického stavu. Všude se tedy setkáváme s odkazy na hospodářské instrukce mladší provenience, kterým však v této práci není věnován prostor.⁵⁶

Velice důležitá je také otázka využití instrukcí v historiografii. Již hodně bylo řečeno o přístupu, který k instrukcím zvolili Josef Kalousek a Václav Černý, přičemž oba tento pramen chápali mírně odlišně, Kalousek ze sociálně-právního hlediska a Černý ze zemědělského. Poměrně málo bylo ale zatím řečeno o jejich využití v historiografii. Již jsem naznačil, že rané hospodářské instrukce mají podle mého názoru větší význam než instrukce mladší, které je možno porovnat s větším množstvím dochovaných pramenů. Hospodářské instrukce jsou navíc bohatým pramenem, a tak je jejich využití také limitováno tím, co bylo záměrem daného

52 Tamtéž, str. 444-458.

53 Josef HRDLIČKA, *Úředník*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 216-220.

54 Tamtéž, str. 218-224.

55 Tamtéž, str. 227-230.

56 Josef PEKAŘ, *Knihy o Kosti: kus české historie*, 5. vydání, Praha 1998; V. BŮŽEK, *Věk urozených*; Josef Grulich, *Venkovan*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL: *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 166-190; V. LEDVINKA: *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální problémy a role v ekonomice Českých zemí v předbělohorském období*, *Folia historica Bohemica* 11, 1987, str. 103-123; TÝŽ: *Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku*, Praha 1985; Jiří MIKULEC: *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1993; Josef PETRÁŇ: *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964.

badatele prozkoumat a hodnotit. S tímto postojem se pak také setkáváme v různých citacích. Můžeme jen litovat toho, že díky časovému rozměru své práce nezahrnul Josef Macek *Artikuly* vydané rychtářům a poddaným na panství Rožmberských r. 1540. Ze všech badatelů zabývajících se hospodářskými a sociálními dějinami do první poloviny 16. století se nejvíce dotkl otázky každodennosti, která je nejlépe reflektovaná právě v *Artikulech*.

Můžeme konstatovat, že hospodářské instrukce jsou v historiografii využívány jen zčásti, což je dáno, jak už jsem naznačil, záměry každého badatele. Kamil Krofta velice důkladně zpracoval sociálně-právní postavení lidí žijících na českém venkově, tudíž se velmi často opřel o *Artikule* ve snaze ilustrovat své teorie na prameni, který se touto otázkou také zabývá.

Sociální otázka byla velmi intenzivně řešená také Aloisem Míkou, který se nejvíce zabýval chudinou, s níž se však v instrukcích nesetkáváme. Daleko více pak využil hospodářské instrukce ve výkladu o vrchnostenském hospodářství, zvláště v otázce rybníkářství a roboty. Jednalo se o již zmíněnou komparaci instrukce s údaji dochovanými v urbáři či některé z městských knih či pouze o snahu situaci ilustrovat na příkladu. To je nejpatrnější při využití potštejnských článků 104-105, které se zabývají mzdou čeledi. Ty komparoval s hlubockým urbářem z r. 1490.⁵⁷

Snaha o pojetí dějin venkova jako dějin každodennosti velmi limitovalo využití instrukcí u Josefa Macka. Díky časovému vymezení nemohl využít *Artikule* a pernštejnské instrukce řeší problematiku venkova spíše z úřednickovy perspektivy. Využil tedy články týkající se neposlušnosti poddaných a robot, neboť otázkou vrchnostenské renty se také zabýval, opět však v nutné komparaci s dalšími prameny.

Závěrem lze tedy říci, že všichni autoři zabývajících se hospodářstvím první poloviny 16. století rané hospodářské instrukce znají, ovšem využívají je jen zčásti či je (do určité míry oprávněně) opomíjejí, neboť je považují za pramen, který nemá skutečnou vypovídací hodnotu v podobě konkrétního údaje a slouží nám pouze pro ilustraci představ vydavatele a možné představě o stavu na panství.

1.2. Archiv český XXII

Základním pilířem celé mé bakalářské práce je 22. svazek edice *Archiv český*. Tento díl s podtitulem *Řády selské a instrukce hospodářské 1350-1626* vydaný

57A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 151.

Josefem Kalouskem shrnuje veškerý materiál, který se po normativní stránce týká venkova, vesnice, poddaných a příbuzné problematiky od poloviny 14. století (Majestas Carolina⁵⁸) až do období před vydáním Obnoveného zřízení zemského. Majestas Carolina je však jen symbolickým úvodem, protože ze starší doby je pramenů k historii venkova či poddanského obyvatelstva minimum.⁵⁹ Zaměřil jsem se na období do poloviny 16. století, tj. do čísla 57 edice, což je poslední instrukce, kterou jsem použil ve své bakalářské práci.

Dá se říci, že edice zpřístupňuje prameny, jež pojednávají o situaci v Čechách, což je dáno zejména rozsahem tématu a také obtížným sběrem pramenů, protože vydavatel musel objíždět mimo jiné také soukromé archivy.⁶⁰ Nutno podotknout, že občas se vyskytne položka týkající se Moravy či dokonce Slezska, ale většinou se jedná pouze o úryvek konkrétní listiny, snesení či nálezu s odkazem na úplné znění pramene v jiné edici. S tím se setkáváme i u pramenů týkajících se Čech, protože J. Kalousek nechtěl, aby bylo dílo příliš objemné, a tak u pramenů v té době již vydaných uvedl pouze pasáž týkající se selské či venkovské problematiky.⁶¹ Valná část odkazů směřuje na starší vydání v Archivu českém, nebo na německy psané edice v případě německých textů.

J. Kalousek se ve své práci zaměřil převážně na právní, sociální a hospodářskou problematiku, což otevřeně zkritizoval Václav Černý.⁶² J. Kalousek sám píše, že se chtěl vyhnout psaní dějin zemědělství kvůli přílišnému rozsahu výsledné práce, navíc by do ní musel zahrnout i prameny městské povahy. Na takový rozsah práce, která by byla pravděpodobně zpracovávána více než jeden lidský život, ostatně upozornil již zmíněný Václav Černý.⁶³ Edice by se pak navíc po zahrnutí pramenů zemědělských dějin, dalších pramenů k městské tematice a v neposlední řadě zahrnutí celého teritoria Koruny stala těžkopádnou a nepřehlednou.

Již jsem naznačil, že čtenář od Archivu českého XXII očekává, že bude obsahovat pouze selské řády a hospodářské instrukce a že tomu tak není. Archiv

58 Obsahuje 4 články z Majestatu Carolina, viz J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 1, str. 1-2.

59 Tamtéž, str. VIII.

60 Tamtéž, str. XII.

61 Jedná se například o Řád mlynářský platný v markrabství moravském, viz J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 28, str. 38.

62 V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XIX. století*, Praha 1930, str. 8.

63 Tamtéž, str. 7-9.

český XXII totiž zahrnuje celou řadu pramenů různé provenience.

J. Kalousek rozděluje prameny ve své edici do třech základních typů. Prvním z nich jsou listiny platné pro celou zemi vydané králem, stavy či zemským soudem. Ty byly vydány buď z vůle krále či stavů.⁶⁴ V době vydání Archivu českého XXII však již byly dobře známy, a tak je autor vydal pouze ve zkrácené verzi. Jedná se například o č. 52: Zřízení zemská o lidech poddaných.⁶⁵ Tyto prameny celozemské provenience nemají s hospodářskými instrukcemi nic společného. J. Kalousek je vydal zřejmě z toho důvodu, že se místy zmiňují o problematice, která se v instrukcích objevuje, například zbíhání čeledi, postup proti zločincům apod.

Druhým typem listin jsou slovy J. Kalouska článkovaná pravidla o právech a povinnostech vesničanů platná na panství či na vesnici. Zde se vyskytují dva typy listin: 1) usnesení obecních soudů a 2) předpisy vrchnosti. První typ listin nazývá samodílná usnesení nebo samodílný řád, je to např. číslo 54.⁶⁶ Právě tyto prameny lze zařadit mezi selské řády. Ani ty však nejsou hospodářskou instrukcí, jedná se o krátká nařízení, která vrchnost pouze schvalovala. Upravují např. chování rychtáře nebo konšelů. Jsou tedy mnohem kratší než hospodářské instrukce a zabírají velmi omezené spektrum problémů. Jejich studiem by však práce nabrala ještě většího objemu, a tak jsem se omezil pouze na hospodářské instrukce. Druhým typem pramenů jsou právě hospodářské instrukce, které J. Kalousek vytiskl celé. Nejstarší jsou z panství Pernštejnů a Rožmberků, kterými se budu zabývat ve své bakalářské práci. Hospodářské instrukce vydávala vrchnost ze své vlastní vůle. Mohly být vydány úředníkovi panství či některému z nižších úředníků popř. také rychtářům. Takováto nařízení jsou tematicky velmi rozmanitá a poskytují tedy více látky ke studiu. Je velice důležité oba typy pramenů vzájemně nezaměňovat. Například Josef Hanzal považoval selské řády za pramen spojený pouze s německojazyčným prostředím, zatímco hospodářské instrukce naopak s oblastmi českojazyčnými.⁶⁷ Takovéto rozdělení však není správné, velká část hospodářských instrukcí 17. století je psána německy,⁶⁸ v Archivu českém XXII pak můžeme najít i česky psané selské

64 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. IX.

65 Tamtéž, č. 52, str. 88-89.

66 Tamtéž, č. 54, str. 89.

67 Josef HANZAL: *Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století*, Právněhistorické studie 10, 1964, str. 140.

68 Viz V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 275-364.

řády.⁶⁹

Třetím a posledním typem materiálu jsou drobné prameny. Ty se týkají jen několika jednotlivců. Jedná se např. o č. 6,⁷⁰ 11,⁷¹ 16⁷² nebo 27.⁷³ Tento typ pramenů zahrnuje širokou škálu materiálu – kupní smlouvy, privilegia pro poddané, vinařské řády, zápisy o zákupu apod. Ani tento typ pramenů nelze chápat jako hospodářské instrukce a je vůbec otázkou, proč je Kalousek do své edice zahrnul. Podle mého názoru se nabízí dvojí řešení: snaha doplnit mezeru po předchozích dílech Archivu českého, kam se tyto listiny svým obsahem nehodily, či prostý fakt, že jeho původním záměrem bylo vydat selské řády a hospodářské instrukce od poloviny 14. století, ale žádné nenašel, tudíž tuto mezeru vyplnil drobnými prameny. Dále je nutno poznamenat, že některé prameny, které chronologicky spadají do záběru Archivu českého XXII, našel Josef Kalousek až později a doplnil je v Archivu českém XIX.⁷⁴ Tato mladší edice pramenů s podtitulem *Dodatek k řádům selským a instrukcím hospodářským 1388-1779* obsahuje 31 bodů spadajících do poloviny 16. století.⁷⁵ Jedná se jak o selské řády, tak drobnější prameny (kupní smlouvy, privilegia pro poddanská města). Velice časté jsou listiny udělující poddaným kšaftovní právo, zvláště na panství Rožmberků. Možná právě tento typ listin přiměl J. Kalouska k vydání dalšího dílu Archivu českého. Nenajdeme tam žádnou hospodářskou instrukci.

Faktem je, že hospodářské instrukce v mnou sledovaném období tvoří jen nepatrný zlomek pramenů sebraných v Archivu českém XXII. Selských řádů do poloviny 16. století sebral J. Kalousek deset. To znamená, že selské řády a hospodářské instrukce, tedy klíčové prameny, kvůli kterým byl Archiv český vydán, tvoří dohromady asi čtvrtinu všech Kalouskem sebraných pramenů do poloviny 16. století. V drtivé většině se tedy jedná o prameny, které se nějakým způsobem dotýkají sociální či hospodářské problematiky, avšak nelze je označit za selské řády nebo za hospodářské instrukce. Jedná se převážně o privilegia, kupní smlouvy, usnesení zemského sněmu a nálezy zemského soudu.

69 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 4, str. 4.

70 Tamtéž, č. 6, str. 5.

71 Tamtéž, č. 11, str. 9-10.

72 Tamtéž, č. 16, str. 13.

73 Tamtéž, č. 27, str. 38.

74 Tamtéž, str. XII.

75 J. KALOUSEK, *Dodatek k řádům selským a instrukcím hospodářským 1388-1779*, Praha 1913.

Archiv český XXII obsahuje některé velmi známé a důležité prameny, jejichž znalost není nutně omezena badáním v sociálně-právní či hospodářské oblasti. Zcela zásadní je znalost čísla 26.⁷⁶ Č. 26 obsahuje 45 článků z let 1479-1524 tvořených usneseními zemského sněmu a nálezy zemského soudu týkajícími se poddanské otázky. Některé z těchto článků mají blízko k článkům z hospodářských instrukcí, řeší se tam například otázka zbíhání, člověčenství a poslušnosti.

Dalším zajímavým pramenem, který patří mezi nejznámější z celé edice, je č. 9, které pojednává o zřeknutí se odúmrtního práva pražským arcibiskupem a biskupem litomyšlským.⁷⁷ Jedná se o velice často citovaný článek, zvláště v komparaci s přístupem vrchností k odúmrti.⁷⁸

Zajímavým pramenem, jemuž podobné články nalézáme i v hospodářských instrukcích, jsou rybářské řády. Ty najdeme pod č. 25⁷⁹ a 29.⁸⁰ Jedná se o články, ve kterých se jasně stanovuje, kdo má právo výlovu a za jakých podmínek. Důkladně také řeší vzájemné vazby rybářů mezi sebou. Článek 11 čísla 29 dokonce nařizuje čtvrtletní setkání rybářů v Konarovicích kvůli vyřizování vzájemných sporů.⁸¹

Nezastupitelné místo v Archivu českém XXII mají hospodářské instrukce, které jsou páteří celého svazku. Do mnou sledovaného období spadají čtyři Kalouskem představené prameny, z nichž třemi se budu dále zabývat ve své bakalářské práci. Jedná se o Zřízení předepsané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického,⁸² Zřízení vydané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství pardubického⁸³ a Artikule vydané rychtářům a poddaným na panství Romžberských roku 1540.⁸⁴ Čtvrtou instrukcí, kterou jsem však ze své bakalářské práce vynechal, je Zřízení dané Janem z Pernštejna moravskému městečku Nedvědicům r. 1538.⁸⁵ Učinil jsem tak z důvodu, že se jedná o hospodářskou

76 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 26, str. 30-38.

77 Tamtéž, č. 7, str. 6.

78 J. MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích : (1471-1526)*. 4, Venkovský lid, národnostní otázka, Praha 1999, str. 110-112. Macek upozornil na pragmatické vzdávání se odúmrti u církevních vrchností, Pernštejnů, Rožmberků a pánu z Kunštátu.

79 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 25, str. 25-30.

80 Tamtéž, č. 29, str. 39-41.

81 Tamtéž, č. 29, str. 41.

82 Tamtéž, č. 46, str. 56-77.

83 Tamtéž, č. 47, str. 77-85.

84 Tamtéž, č. 57, str. 100-109.

85 Tamtéž, č. 55, str. 90-100.

instrukci vydanou vrchností pro poddanské město, tudíž pro odlišné sociální prostředí odporující zadání práce. Dalším důvodem je geografická poloha Nedvědic, neboť se nachází na Moravě, tudíž v regionu, kde byly zvyklosti mírně odlišné od českého prostředí. Nedvědicke zřízení řeší širokou škálu problémů, pro které nemáme u ostatních hospodářských instrukcí alternativu. A ačkoliv se i rožmberské Artikule svým charakterem a zvláště detailnějším propracováním problému liší, nalézáme zde širokou škálu styčných bodů s oběma instrukcemi Vojtěcha z Pernštejna.

2. Sociální rozvrstvení českého venkova

Při studiu hospodářských instrukcí nesmíme zapomenout alespoň v kostce se zmínit o struktuře českého venkova sledovaného období. Na tuto problematiku narážíme vlastně ve všech pracích zabývajících se venkovem či poddanými.⁸⁶ Při seznamování s dosavadním výzkumem jsem dospěl k závěru, že nejpodrobnější a nejlépe zpracovanou strukturu českého venkova podává Josef Macek, který navíc zpochybnil do té doby převažující označení poddaný lid.⁸⁷ Uchýlil se k tomu z toho důvodu, že na venkově žila také drobná šlechta a svobodné venkovské vrstvy obyvatelstva, které dokonce mohly mít i vlastní poddané.⁸⁸

Mezi tyto vrstvy řadíme svobodníky, dědiníky, nápravníky a dvořáky. Jedná se o staré společenské skupiny, které z velké části vymizely během 16. století. Je o nich velmi málo literatury i zmínek v pramenech. Dokonce i definovat rozdíly mezi nimi je poměrně těžké.⁸⁹ Odlišení je patrné pouze u nápravníků, kteří byli původně vazaly církevních vrchností.⁹⁰ Osobně si myslím, že to mohli být i poddaní určené ke speciální službě a osobní svoboda by tedy byla náhražkou za peníze či naturálie podobně jako například Chodové, kteří jsou v souvislosti se svobodnými vrstvami venkovského obyvatelstva často zmiňováni.⁹¹ Na venkově přirozeně žili také kněží popřípadě manové v rámci manských struktur.⁹²

Drtivou většinu obyvatel však tvořili poddaní. Mezi nimi zastával klíčovou pozici rychtář. Rychtáři jakožto nižší správní orgány jsou doložitelní již ve 12. století.⁹³ Literatura odkazuje také na doklady o svobodných rychtářích, přičemž

86 Z velkých monografií např. Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích : (1471-1526)*. 4, Venkovský lid, národnostní otázka, Praha 1999, str. 15-34; Alois MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v 1. polovině 16. století*, Praha 1960, str. 134-186; Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, 2. vyd., Praha 1949, str. 152-157; Jaroslav ČECHURA, *Sedlák*: in: Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, str. 454-458.

87 J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 15, obšírně o tom viz J. ČECHURA, *Sedlák*, str. 436.

88 O těchto přechodových vrstvách se zmiňuje Václav BŮŽEK, *Urozenec*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 89; A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 134-136; nejlépe však J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 24-26.

89 J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 24 a 25.

90 Karel MALÝ – Florian SIVÁK, *Dějiny státu a práva v Československu do r. 1918*, Praha 1988; J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 24; J. ČECHURA, *Sedlák*, str. 450.

91 Např. K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 154.

92 K tomu více A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 134.

93 K. MALÝ – F. SIVÁK, *Dějiny státu a práva v Československu do r. 1918*, Praha 1988, str. 66.

dokládá, že jejich počet neustále klesal.⁹⁴ Rychtářovo specifické postavení je vázáno na rychtu, ne na jeho osobu. Většinou držel krčmu, mlýn nebo masnu a díky svým povinnostem mohl za odměnu užívat i jistých výhod.⁹⁵ Představoval totiž prostředníka mezi vesničany a vrchností, kterou reprezentoval jako představitel první soudní instance. Odvozují z toho, že rychtář by měl být schopný člověk, který měl respekt mezi svými sousedy. Tuto domněnku by potvrzoval i fakt, že r. 1540 byla vydána instrukce Petrem V. z Rožmberka přímo rychtářům.⁹⁶ Rychtář patřil ke společenské elitě na venkově, musel tedy kromě rychty sedět na reprezentativním statku. Velmi nelichotivě ale smýšlí o rychtářích Alois Míka.⁹⁷

Za rychtáři stojí svým postavením sedláci. Už zde ale narážíme na problém, protože sedláci se lišili držbou půdy i počtem vlastněného dobytka. Navíc nám zde také vyvstává otázka velikosti lánu, která se řeší vlastně od počátku výzkumu zemědělských, hospodářských a sociálních dějin.⁹⁸ Velký sedlák mohl navíc držet i kus lesa nebo rybník.⁹⁹ Takto velké hospodářství jistě potřebovalo velké množství čeledí a v případě potřeby se najímala i námezdní síla.¹⁰⁰ Valnou většinu společnosti ve středověké vesnici tvořili středně velcí sedláci, mezi které lze zařadit i některé řemeslníky.¹⁰¹

Další složkou vesnice byli drobní sedláci. Podle J. Macka se jednalo o lidi do určité míry závislé na velkých a středních sedlácích pro malý rozsah jejich půdy.¹⁰² Nejnižší postavení měla venkovská chudina, která většinou držela malý příděl půdy, ovšem ten zdaleka nestačil uživit celou rodinu. Patří sem zahradníci, podsedci a chalupníci. Tyto termíny se velmi často překrývají a není jednoduché tyto skupiny vzájemně oddělit. Josef Macek upozornil na fakt, že ačkoliv se tato označení běžně

94 J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 27; 141-143.

95 Tamtéž, str. 27-28.

96 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 100, č. 57.

97 To je dobře vidět při srovnání s J. Mackem, který ve své práci podal obraz rychtáře daleko objektivněji; A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 141.

98 K tomu například Magdalena BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, str. 205, dále např. Antonín KOSTLÁN, *K rozsahu poddanských povinností od 15. do první poloviny 17. století ve světle odhadů a cen feudální držby*, in: *Folia historica Bohemica* 10, 1986, str. 209.

99 To lze nepřímo doložit i v J. KALOUSEK, *AC XXII*, str. 102, č. 57, čl. 10.

100 A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 142.

101 Kupř. J. Macek srovnává středně velké sedláky s kovářem, krejčím nebo ševcem, k tomu podrobněji J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 30.

102 Tamtéž, str. 30.

užívají, nejedná se o dobové termíny.¹⁰³ Zahradník mohl držet i ornou půdu a odvádět naturální dávky jako drobnější sedláci. Podsedecký je člověk, který je spojen většinou s velkým sedlákem, který mu postoupil část své půdy. Stejně tak mohl vlastnit půdu také chalupník. Důležitý je pro ně jiný faktor, není doloženo, že by vlastnili koňské nebo volské potahy. Proto je Alois Míka zařadil mezi chudinu, ačkoliv nemuseli být bezzemky. Jedná se vlastně o držitele nejmenších přidělnů půdy a nejasná řeč pramenů má také za následek velmi opatrné definice příslušníků této sociální vrstvy.¹⁰⁴

Na úplném dně stáli bezzemci. Bezzemek byl nucen hledat práci u šlechty či bohatšího sedláka. Nejlepší postavení měla vrchnostenská čeledí. Je to dáno jejím dlouhodobým pracovním poměrem. Čeledí můžeme dělit na zámeckou, zemědělskou a pivovarskou. Čeledí měla zajištěnou stravu a ubytování, možná i obuv a šaty. V horším postavení stál nádeník. Ten měl v případě zaměstnání také nárok na stravu, nicméně neměl jistotu dlouhodobějšího pracovního poměru.¹⁰⁵ Není bez zajímavosti, že jeho plat byl vyšší než plat stálé čeledi, ale na druhou stranu byl jeho pracovní poměr jen krátkodobý. Byli najímáni převážně na sezónní práce zvláště na poli či při stavbě rybníka. Nádeník se většinou mohl prokázat fedrovním listem. Jedná se o dokument, který dokládá řádné propuštění člověka z předchozího zaměstnání, to se týká zvláště námezdních prací. Například při stavbě rybníků to byl běžný předpis, protože rybníkáři se najímali jako velká a organizovaná skupina. Jednalo se tedy spíše o bezpečnostní jistotu, protože velmi často se uchýlili ke kriminální činnosti. Alois Míka zpochybňuje přísné dodržování nařízení o přijetí čeledi pouze s fedrovním listem a odvolává se na smolné knihy.¹⁰⁶ Méně významná odvětví, kde se mohl nádeník nechat zaměstnat, bylo mýcení, vorařství, práce v lomu či dole a při výlovu rybníka. Nevýhodou bylo, že jejich mzdy zůstávaly neměnné a to dokonce i v dobách neúrody a vysoké inflace.¹⁰⁷

Díky faktu, že nevlastnil žádnou půdu, stál bezzemek často na hranici mezi nádenictvím a žebráctvím.¹⁰⁸ Je zajímavé, že žebráctví a tuláctví bývalo trestáno

103J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 31.

104A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 148; J. ČECHURA: *Sedlák*, str. 456-458.

105A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 154.

106Tamtéž, str. 160-162.

107K problematice nádeníků se podrobněji vrátím v kapitole o Zřízení předepsaném Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického, které se tím velmi podrobně zabývá, viz J. KALOUSEK, *AČ XXII*, str. 56-77, č. 46.

108O tom např. J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 32.

stejně jako lapkovství. Sněmy se k oběma problematikám také vyjadřovaly současně. Já v tom vidím jistý alibismus, protože nevěřím, že krajští hejtmané měli nějakou šanci na polapení organizované lapkovské skupiny.¹⁰⁹ Zajetí několika žebráků mohlo být tedy jistým „vykázáním činnosti“. Nicméně bych se nerad šířeji zabýval otázkou kriminality, neboť se podle mého názoru jedná spíše o městskou tematiku, i když s přítomností již zmíněných žebráků, ale také zlodějů nebo nevěstek musíme počítat i na venkově.¹¹⁰

Nutno dodat, že ale všichni autoři, i když někteří s jistou dávkou nevole (Alois Míka), zdůraznili, že postavení poddaných nebylo v období mezi husitskými válkami a třicetiletou válkou obzvláště špatné.¹¹¹ Vysloveně ilustrativní může být výrok Kamila Krofta v úvodu kapitoly o postavení sedláků v pohusitském období: „Přes tuto věcnou i osobní závislost na vrchnostech (myšleno placení renty, zákupu, soudní pravomoci apod. → poznámka DK) nedařilo se však tehdy selskému lidu celkem asi špatně“.¹¹² Nicméně vzápětí zdůraznil utužení poměrů po husitských válkách, což bych osobně připsal na vrub válce a poválečnému chaosu.¹¹³

109O nejnížší venkovské vrstvě se toho nejvíce dočteme v A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 150-186, to obzvláště vynikne při srovnání s prostorem, který Míka věnoval například rychtářům.

110Podrobně F. ŠMAHEL, *Lidé na okraji pozdně středověké společnosti*: in, Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, str. 460-481.

111Tuto etapu v hospodářských dějinách zvláště vymezil již K. Krofta, mladší autoři se toho dále přidržují, výklad k této problematice např. J. ČECHURA, *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (perspektivy dalšího studia)*, in: *Český časopis historický* 88, 1990, str. 467-476.

112K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 87.

113Tamtéž, str. 98-113, nicméně chaos ve venkovské společnosti lze doložit i z usnesení zemských sněmů, která neustále řešila otázku zbíhání, k tomu J. KALOUSEK, *AC XXII*, str. 30-38, č. 26.

3. Vrchnostenský úřednický aparát a vrchnostenské hospodářství

V práci o hospodářských instrukcích se nelze alespoň ve stručnosti nezmínit o úřednickém aparátu, který byl v této době ještě v plenkách, a základních aspektech vrchnostenského hospodářství. Touto problematikou je navíc nutné se zabývat, protože právě v době po husitských válkách dochází ke změnám, které v důsledku vedou k proměně šlechtice-rytíře na šlechtice-podnikatele¹¹⁴ a v důsledku toho dochází také k vydání hospodářských instrukcí.

Začněme nejprve úřednickým aparátem. Ten se stává klíčovým po vzniku šlechtických dominií v 15. století, kdy rozsah teritoria nedovoluje vrchnosti spravovat je celé osobně.¹¹⁵ Díky tomu dochází například k rozvoji poddanských měst, která se stávají neodmyslitelnou součástí režijního hospodářství.¹¹⁶

Klíčové postavení mezi vrchnostenským úřednictvem zastávala osoba zvaná úředník (od 17. st. nazývaný hejtman). Právě tento úředník je pro naši věc klíčový, protože pro něj jsou psány hospodářské instrukce. Musel se tedy těšit nesmírné důvěře svých pánů a lze předpokládat, že díky svým schopnostem mohl jeden člověk udělat doslova kariéru ve službách svého pána.¹¹⁷ Většinou se jednalo o nižšího šlechtice ve službách pána ze sousedství.¹¹⁸ To je znát i z tonu hospodářských instrukcí.

Úředník řídil celý personál a měl pod sebou řadu nižších úředníků. Nejblíže z nich mu byl purkrabí, který byl v podstatě jeho zástupcem.¹¹⁹ Společně měli poměrně velkou míru samostatnosti v rozhodování, jak ještě uvidíme při rozboru

114K otázce změny mentality české šlechty Petr ČORNEJ – Milena BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české, VI, 1437-1526*, Praha - Litomyšl 2007, str. 494-498.

115K tomu více Josef PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995, str. 362-363.

116O klíčovém postavení poddanských měst Petr VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15 - 17. století*, Pardubice, str. 173n; TÝŽ, *Velké dějiny zemí Koruny české, VII, 1526-1618*, Praha - Litomyšl 2005, str. 214-218.

117K vrchnostenskému úřednictvu např. Josef HRDLIČKA, *Úředník*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 227-228; V. BŮŽEK, *Věk urozených*, str. 200-204; pro rožmberské dominium Robert ŠIMŮNEK, *Správní systém šlechtického dominia v pozdně středověkých Čechách: Rožmberská doména 1418-1472*, Praha 2005, str. 139-181, 321-346.

118J. PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1*, str. 362.

119K úředníkovi a purkrabímu Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XIX. Století*, Praha 1930, str. 40-60; P. VOREL, *Velké dějiny zemí Koruny české, VII, 1526-1618*, str. 227n.

hospodářských instrukcí, zvláště ve Zřízení předepsaném Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického.¹²⁰

Další klíčovou osobou byl písař, jehož bude vhodné označovat pouze jako důchodního písaře. V mnou sledované problematice se totiž jiný typ písaře nevyskytuje, s výjimkou písaře rybníčního.¹²¹ V tomto případě se jedná vlastně o rozdíl v tom, že rybníční písař měl na starosti finance týkající se rybníkářství, důchodní písař, který byl vlastně jeho nadřízeným, zbytek finanční agendy.¹²² Dále je nutné zmínit níže postavené úředníky pojezdného, sládka, porybného a hajného.¹²³ Ti jsou vlastně výkonným aparátem vyšších úředníků. Pojezdny byl vyslán na inspekci po panství, porybný měl na starosti údržbu a hlídání rybníků či řek, sládek pivovar a hajný lesnické práce.¹²⁴ Přičemž zvláště hajní se dlouhodobě netěšili velké důvěře.¹²⁵

Další osoby spojené s vrchnostenským hospodářstvím považuji za vhodné představit si v rámci výkladu vrchnostenského hospodaření. Jedná se zvláště o čeled', přičemž bude nutné se alespoň ve stručnosti zabývat otázkou roboty.¹²⁶

S již zmíněným problémem proměny šlechtické mentality je spojen i přechod z rentového hospodaření na hospodaření režijní a s tím související vznik režijního velkostatku.¹²⁷ Jedná se o dlouhodobý proces započatý již ve druhé polovině 14. století, který se naplno začal projevovat po husitských válkách. Tento přechod má zcela zásadní vliv na vývoj rolnictva, a tak Jaroslav Čechura označil období od poloviny 14. století do poloviny 16. století jako klíčovou etapu ve vývoji rolnictva.¹²⁸

Důležitou součástí vrchnostenského hospodářství byl poplužní dvůr. Ačkoliv jejich masivní zakládání je otázkou až mladší doby,¹²⁹ má pro nás klíčový význam z

120J. KALOUSEK, *AC XXII*, str. 56-77, č. 46, čl. 102.

121Tamtéž, čl. 87.

122K byrokratizaci a postupnému štěpení jednotlivých písařů více V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 61-62; stručněji Václav LEDVINKA, *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*, in: *Folia historica Bohemica* 11, 1987, str. 112.

123O nižších úřednících V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 63-65.

124O hajných podrobněji A. MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v 1. polovině 16. století*, Praha 1960, str. 143.

125K tomuto zajímavému fenoménu J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 1, č. 1.

126Již Alois Míka označil jako tři klíčové typy pracovní síly pro poplužní dvory stálou čeled', robotníky a námezdní síly, k tomu více A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 104.

127K otázce vývoje velkostatku viz Václav LEDVINKA, *Rozmach feudálního velkostatku*, str. 104-111.

128J. ČECHURA, *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (perspektivy dalšího studia)*, in: *Český časopis historický* 88, 1990, str. 467-473.

129Např. na velkém pardubickém panství byly dvory pouze dva, viz A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 110.

toho důvodu, že s ním souvisí veškeré zemědělské práce. Malý počet dvorů totiž navíc neznamená překážku, protože popluží mohla být pronajata poddaným.¹³⁰

Základem veškeré výroby v 15. a 16. století bylo obilnictví. Obilí bylo základem stravy, ale také obchodním artiklem a součástí vrchnostenské renty. Díky jeho náročnosti na pracovní sílu mají tedy poplužní dvory velký zájem o námezdní pracovní sílu. Je však otázkou, zda byla pracovní kapacita naplněna maximálně.¹³¹ Absence sociálních bouří v Čechách 15. a 16. století nás totiž nutí k zamyšlení, zda byla vůbec potřeba se bouřit.¹³² Tomu by nasvědčoval i fakt, že leckde byla naprosto minimalizována robota, většinou převedena na peníze (tzv. reluace). Otázka roboty a poddanských povinností obecně je však natolik rozsáhlá, že by vystačila na samostatnou práci, tudíž se jí nechci podrobněji zabývat.¹³³

Neodmyslitelnou součástí poplužního dvora byla vrchnostenská čeleď pod vedením šafáře. Postavení šafáře ve vztahu k čeledi bylo obdobné jako postavení sedláka, šafář zodpovídal za jejich řádný život a přímo měl na starosti mužskou část čeledi, ženskou část vedla šafářka, která se navíc starala také o stravu.¹³⁴ Čeleď totiž měla zajištěno i právo ubytování a stravování,¹³⁵ podle Aloise Míky nelze vyloučit ani nárok na ošacení a obutí.¹³⁶ Mezi důležité čeledíny patřili nádvořík, pacholek, skoták, vozka, pluhař, pohonič a další.¹³⁷ Jistě stojí za zmínku, že mužská práce byla placena lépe než ženská a že výše odměny se lišila panství od panství, přičemž je jistě oprávněné brát oficiálně psané mzdy spíše s opatrností.

Již byla zmínka o problematice roboty, bude tudíž vhodné probrat otázku vrchnostenské renty, která je navíc další součástí vrchnostenských příjmů.

¹³⁰Tamtéž, str. 94-98.

¹³¹V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 30.

¹³²Na tento zajímavý fakt poukázal J. ČECHURA, *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku*, str. 466.

¹³³Složitá problematika roboty se velmi obsírně věnovalo starší bádání, většinou v souvislosti s poddanskými povinnostmi např. Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, 2. vyd. Praha 1949, str. 123-131; A. MÍKA: *Poddaný lid*, str. 227-252; TÝŽ, *Problém počátků nevolnictví v Čechách*, in: ČČH 5 1957, str. 231-235; J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 100-104; J. ČECHURA, *Sedlák*: in: Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, str. 449-450, TÝŽ, *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku*, str. 481-485, stručněji Petr ČORNEJ – Milena BARTLOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české, VI, 1437-1526*, str. 491-492.

¹³⁴V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 101-102.

¹³⁵O tom čteme také v potštejnsko-litické instrukci, toto konkrétně jsou velmi často citované články, J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 56-77, č. 46, nejilustrativněji čl. 44.

¹³⁶A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 152.

¹³⁷V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 103; V. BŮŽEK, *Věk urozených*, str. 201-204.

Vrchnostenská renta je zastřešující pojem, který obsahuje veškeré povinnosti poddaných vůči vrchnosti. Má tři podoby – peněžní rentu, naturální rentu a robotu.¹³⁸ Vrchnostenskou rentu lze rozdělit do dvou kategorií šlechtických příjmů, na běžné platy (příjmy z hospodářských objektů, pronájmu řeky, rybníku nebo louky) a stálé platy (povinnosti stanovené urbářem), přičemž je nutné si uvědomit, že rozsah povinností stanovený urbářem se neměnil.¹³⁹ Mohlo samozřejmě dojít k tomu, že se vrchnost na zvýšení dohodla s poddanými, častěji se však stávalo, že byly peníze získány nelegálně či prostě chytrým převedením částky uvedené v groších míšeňských na groše české tam, kde to bylo možné.

Klíčová je peněžní forma renty. Ta se vztahuje na veškerý půdní fond v rukou poddaných a jeho grunt popř. jinou nemovitost.¹⁴⁰ Byla odváděna dvakrát ročně, zpravidla na sv. Jiří a na sv. Havla. I přes lokální rozdíly se udržel model odevzdávání části v dubnu a druhé části na konci října či počátku listopadu (sv. Martin). Zde opět narážíme na problém s vymezením velikosti lánu, protože jedním z faktorů ovlivňujícím výši renty byl rozsah polností, které poddaný samozřejmě mohl přikoupit.¹⁴¹ Tomu napomáhal i fakt, že stanovení pevné renty vedlo k postupnému snižování její reálné hodnoty díky inflaci.¹⁴²

Druhou významnou součástí je naturální forma renty. Její výše byla v podstatě symbolická. Jednalo se o trochu základních potravin či slepice nebo drobný kus dobytka. Její jedinou hodnotnou částí bylo obilí.¹⁴³ Alois Míka dělí naturální formu renty na skutečnou a rekogniční, přičemž rekogniční forma renty jsou právě symbolické dary ve formě potravin a drobných zvířat. Dá se tedy říci, že jedinou hodnotnou součástí naturální renty bylo obilí, převážně oves (není třeba pochybovat,

138 Otázka vrchnostenské (= feudální) renty je také velmi často reflektována v literatuře, viz J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 98-109; s přesahem do dalších finančních povinností poddaných A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 227-280; TÝŽ, *Problém počátku nevolnictví v Čechách*: str. 231-233 a 241-245; F. HRUBÝ, *Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI.*, in: ČČH 30, 1924; J. ČECHURA, *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku*, str. 495-497; P. ČORNEJ – M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české, VI. 1437-1526*, str. 494; P. VOREL, *Velké dějiny zemí Koruny české, VII. 1526-1618*, str. 224.

139A. KOSTLÁN, *K rozsahu poddanských povinností od 15. století do první poloviny 17. století*, in: FHB 14, 1990, str. 212.

140A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 229-230 a 233.

141J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 98.

142K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 131.

143J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 100.

že to bylo z praktického důvodu nutnosti něčím nakrmit koně a dobytek,¹⁴⁴ z čehož se dá odvodit symbolika celého aktu.¹⁴⁵

Vyspělost stavovské společnosti se většinou ilustruje na poměru jednotlivých složek vrchnostenské renty, čím větší zastoupení roboty, tím zaostalejší a ekonomicky slabší společnost. V Čechách v období mezi husitstvím a třicetiletou válkou, která radikálně změnila tvář českého venkova, je však jasně dominující formou renty peněžní část.¹⁴⁶

Ještě se velmi stručně zmiňme o robotách. Předně je nutno připomenout, že roboty byla z velké části reluována.¹⁴⁷ Josef Macek to vykládá rozvojem tržního hospodářství, kdy byly peníze potřeba daleko více než fyzická práce.¹⁴⁸ Velmi často byla využívána v případě výstavby rybníka a při žních, přičemž se jednalo především o robotu s potahem, která většinou nebyla zadarmo.¹⁴⁹ Časově se roboty lišila opět panství od panství, nicméně v průměru se jednalo o 18-24 dní za rok.¹⁵⁰

V souvislosti s potažní robotou můžeme navázat výkladem další složky vrchnostenského hospodářství – rybníkářství, které je jasným fenoménem 15. a 16. století, ačkoliv jeho kořeny budou pravděpodobně starší.¹⁵¹ Jedná se bezesporu o složku, která přinášela do vrchnostenské pokladny největší příjmy, dokonce větší než obilnictví.¹⁵² Je to dáno zřejmě faktem, že ryba byla postranní jídlo, navíc se jedná o chutné a výživné maso.¹⁵³ Navíc bylo potřeba nějak nahradit klesající výnosnost vrchnostenské renty.¹⁵⁴

Důležitým faktorem pro rozvoj rybníkářství bylo vylidnění českého venkova,

144A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 242.

145J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 18-23; A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 203-204; P. ČORNEJ – M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české, VI, 1437-1526*, str. 493; A. KOSTLÁN, *K rozsahu poddanských povinností*, str. 214.

146Petr Čornej odhaduje, že zhruba 65-90% renty připadlo na peněžní rentu, viz P. ČORNEJ – M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české, VI, 1437-1526*, str. 491.

147A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 239.

148J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 103.

149A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 115.

150J. ČECHURA, *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku*, str. 481.

151V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 239.

152Tomu by například nasvědčovala i potštejnsko-litická instrukce, kde se otázce rybníkářství věnuje téměř čtvrtina všech nařízení, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 56-77, č. 46.

153J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 52.

154F. HRUBÝ, *Z hospodářských převratů českých*, str. 233.

tudíž byl prostor pro nové rybníky.¹⁵⁵ Bylo velice náročné na plochu, protože se v Čechách ujal systém tří typů rybníků – třecí, výtažní a výrošní.¹⁵⁶ Vliv rybníkářství natolik vzrostl, že zcela zatlačil rybolov v řece,¹⁵⁷ která se stala objektem zájmu poddaných. Nejslavnější rybníkářské soustavy byly třeboňská, poděbradská a pardubická, nicméně menších soustav byla celá řada.¹⁵⁸ Stavbou rybníků se zabývaly profesionální nádenické skupiny známé jako rybníkáři. Jednalo se o uzavřené skupiny velmi těžko prostupné zvenčí s poměrně vyvinutým smyslem pro vzájemnou pomoc a solidaritu, možná podobné jako u námořníků.¹⁵⁹ Zakládání rybníků mělo za následek scelení velkostatku a snahu o racionalizaci vlastnických vztahů, kdy vzniká snaha o co možná nejmenší počet majitelů objektu.¹⁶⁰ Byla také potřeba najít vhodnou plochu k založení rybníka a popřípadě se vyrovnat s majitelem. Je zřejmé, že při zakládání rybníka byla dávana přednost močálům, mokřinám a loukám před polnostmi.¹⁶¹

Výlovu se ve formě roboty jistě účastnili také poddaní, ať už ve formě potahu či pomoci při výlovu nebo údržbě rybníka.¹⁶² Rybník po výlovu zůstal nenapuštěn, nechal se zarůst trávou a bylo povoleno na něm pást. Zřejmě šlo o snahu obnovit živiny na dně.¹⁶³ Faktem zůstává, že rybníkářství přes své nesporné nevýhody (změna rázu krajiny¹⁶⁴) přinesly řadu nových a přínosných změn jako již zmíněnou snahu o racionalizaci majetkových poměrů, podněcovaly úspěšné podnikatele k zaznamenání svých úspěchů, čímž došlo k rozvoji humanismu (např. Dubravius¹⁶⁵) dále se objevuje rozvoj podnikatelského myšlení šlechty, z čehož pramenila snaha objevit nové zdroje příjmů.¹⁶⁶

Jedním z takových potenciálních zdrojů bylo pivovarnictví. To úzce souvisí s

155P. ČORNEJ – M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české, VI*, str. 499.

156A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 116.

157V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 238.

158Podrobněji A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 111-113.

159K této svérázné skupině podrobněji A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 160-162, dále P. ČORNEJ - M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české, VI*, 1437-1526, str. 501.

160F. HRUBÝ, *Z hospodářských převratů českých*, str. 217-218.

161A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 120-122.

162Tamtéž, str. 117-118.

163J. PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1*, str. 388.

164P. ČORNEJ – M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české, VI*, 1437-1526, str. 501.

165J. PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1*, str. 388.

166F. HRUBÝ, *Z hospodářských převratů českých*, str. 224-231.

rozvojem poddanských měst a se spory mezi šlechtou a královskými městy. Právo vařit pivo totiž patřilo mezi stará městská privilegia a snahy šlechty vařit vlastní pivo vyvolávaly spory s královskými městy.¹⁶⁷ Proto se šlechta uchýlila k okopírování tohoto modelu a vařením piva pověřila své vlastní měšťany v poddanských městech, což zase v některých případech vedlo k porušení mílového práva,¹⁶⁸ které navíc mohlo probíhat s vědomím vrchnosti,¹⁶⁹ a tak se pivovarnictví stalo páteří vleklých sporů mezi oběma stavy, které zmírnila až Svatováclavská smlouva vydaná koncem října 1517¹⁷⁰ a definitivně vyřešil stavovský odboj proti králi Ferdinandovi roku 1547.¹⁷¹ Nesporným přínosem rozšíření pivovarů však byla poptávka po pracovní síle, tudíž můžeme zpozorovat pivovarské čeledíny.¹⁷² Význam pivovaru pro vrchnosti navíc podtrhuje fakt, že sládek zastával významné postavení mezi nižšími úředníky, podobně jako šafář.¹⁷³

Výnosy z pivovarnictví byly obrovské. Díky své vydatnosti bylo pivo totiž chápáno jako určitá náhražka stravy, a tak se podávalo například žencům při žních. Josef Macek dokonce označuje vládu jagellonských králů jako věk piva pro vesnici.¹⁷⁴ Navíc nesmíme zapomínat na fakt, že režijní pivovarnictví bylo centrálně zastřešeno velkostatkem, tudíž výroba byla levnější a efektivnější než u měšťanů.¹⁷⁵ Za zmínku jistě stojí také fakt, že rozmach pivovarnictví s sebou přinesl i intenzivnější pěstování chmele a již v této době se za nejkvalitnější chmel považoval chmel žatecký.¹⁷⁶ Pivovarnictví nám navíc dokládá nutnou provázanost mezi městy a venkovem a tím pádem i upevnění lokalizace trhu, protože velká část surovin a

167I na tento problém narážíme v hospodářských instrukcích, jedná se o další velmi často citovaný článek o zákazu distribuce královohradeckého piva na panství Potštejn a Litice J. KALOUSEK, *AC XXII*, str. 56-77, č. 46, čl. 27.

168F. HRUBÝ, *Z hospodářských převratů českých*, str. 433-436.

169A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 56.

170K problematice sporů mezi královskými městy a šlechtou nejlépe P. VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města*, str. 37-41; ke Svatováclavské smlouvě i povaze celého sporu Jindřich FRANCEK, *24. 10. 1517 - Svatováclavská smlouva: urození versus neurození*, Praha 2006.

171K otázce odboje nejpodrobněji P. VOREL, *Velké dějiny zemí Koruny české. Sv. VII. 1526-1618*, str. 169-204.

172A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 150.

173V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 248.

174J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 56.

175J. PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1*, str. 383.

176A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 38.

polotovarů potřebných k výrobě piva se dala sehnat pouze na venkově.¹⁷⁷ Navíc se šlechtě částečně podařilo monopolizovat prodej piva na svých panstvích,¹⁷⁸ což mělo za následek postupné zhoršování jeho kvality v některých oblastech.¹⁷⁹ Závěrem je nutno říci, že v 16. století mělo téměř každé panství svůj vlastní pivovar.¹⁸⁰

S pivovarnictvím úzce souvisí problematika poddanských měst. Poddanská města jsou součástí režijního velkostatku a jejich masivní výstavba probíhá ve druhé polovině 15. století a první polovině 16. století. Existují samozřejmě i starší poddanská (=vrchnostenská) města, například Český Krumlov nebo Jindřichův Hradec.¹⁸¹ Poddanská města měla být konkurencí královským městům, nicméně pouze v otázce hospodářské. Velká většina z nich totiž svým charakterem připomínala větší vesnici a nemusela mít ani opevnění.¹⁸² Poddanské město se totiž velice často stávalo centrem lokálního trhu. Podobně jako v královských městech se zde pořádají týdenní a výroční trhy, s čímž jsou samozřejmě spojeny různé poplatky a mýta. Navíc šlechta přistupuje k bohatým měšťanům velmi pragmaticky a využívá je jako zdroj snadno získatelného úvěru.¹⁸³

Další zdroje příjmů už nejsou zdaleka tak výnosné jako renta, rybníkářství, pivovarnictví nebo příjmy z poddanských měst. Velmi důležité byly mlýny, pro vrchnosti i poddané. Nejen, že se jedná o místo zpracování obilí, ale mohl se v nich péci i chleba a zpracovávat slad pro pivovary. Díky blízkosti vody býval někdy spojen s dalšími hospodářskými objekty náročnými na vodu, například s pilou.¹⁸⁴

Důležité pro běžný život bylo lesnictví produkující otopové i stavební dřevo, kácené většinou nádeníky za dohledu hajného.¹⁸⁵ Les měl své další využití jako pastvina pro vepřový a jiný dobytek nebo místo pro lov či hon, nicméně jeho význam roste až v 18. století.¹⁸⁶

177Tamtéž, str. 69.

178Tamtéž, str. 123-125.

179J. PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1*, str. 384.

180V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 248.

181Výčet nově založených klíčových poddanských měst viz P. VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města*, str. 131-160.

182P. ČORNEJ – M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české. Sv. VI. 1437-1526*, str. 486.

183K hospodářskému významu poddanských měst nejprehledněji P. VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města*, str. 173-181.

184V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 256.

185A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 127-128.

186K lesnictví nejpodrobněji V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 262-269.

4. Zřízení předepsané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického

Zřízení předepsané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického je nejstarší dochovanou hospodářskou instrukcí, která patří mezi nejhojněji citované.¹⁸⁷ Myslím si, že se nejedná o nejstarší instrukci a ani o nejstarší instrukci Vojtěcha z Pernštejna. Na základě odkazů z jeho mladší instrukce pro Pardubice, která je vydávána jako výťah ze starší instrukce, předpokládám, že první instrukce pana Vojtěcha byla vydána pro panství pardubické.¹⁸⁸

O existenci této instrukce uvažují ostatně také J. Kalousek¹⁸⁹ i V. Černý, který se dokonce pokusil vytvořit jakousi linii vývoje hospodářských instrukcí od počátku 14. století na církevních statcích.¹⁹⁰ Odborník na rod pánů z Pernštejna Petr Vorel předpokládá, že tato nejstarší dochovaná instrukce si bere vzor v praxi zakladatele rodové moci Viléma z Pernštejna.¹⁹¹

Nejprve si ve stručnosti představme vydavatele této hospodářské instrukce. Je jím Vojtěch z Pernštejna, syn Viléma z Pernštejna. Narodil se 4. dubna 1490 a zemřel 17. března 1534 v pouhých 44 letech. Vojtěch zdědil po otci statky v Čechách, přičemž jeho sídlem se staly Pardubice. Roku 1514 se stal díky vlivu svého otce nejvyšším hofmistrem. Z jeho dětí se dospělosti dožily jen dcery Bohunka a Anna. Vojtěch z Pernštejna vlastnil největší pozemkový majetek v Čechách své doby, je s ním spojena přestavba Pardubic i založení rodových držav v severovýchodních Čechách.¹⁹²

Dále musíme ve stručnosti pohovořit o panství Potštejn a Litice. Centrem panství byl hrad Potštejn, který spolu s okolním panstvím získal Vilém z Pernštejna. Vojtěch z Pernštejna dále připojil Žampach. Jednalo se tedy o středně velký správní obvod, který zahrnoval hned tři velká sídliště – Kostelec nad Orlicí, Týniště nad Orlicí a Žamberk. Ironií osudu jsou dnes Litice jakožto centrum menší poloviny

187J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 56-77.

188Pardubická instrukce viz J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 77-85; 5. kapitola této práce.

189J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 77.

190Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XIX. století*, Praha 1930, str. 16-18.

191Petr VOREL, *Páni z Pernštejna: vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 1999, str. 143.

192K osobě Vojtěcha z Pernštejna P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, str. 140-155.

panství svojí velikostí zcela zanedbatelné a Potštejn na tom není o moc lépe.¹⁹³

První, kdo se touto instrukcí zabýval, byl již František Palacký, který však vydal jen její část,¹⁹⁴ a tak Archiv český XXII přinesl první kompletní vydání této instrukce, přičemž J. Kalousek připomíná, že originál této listiny je značně poškozen, z čehož usuzuje, že se s ním velmi často manipulovalo, dokonce tak, že jednotlivá slova byla tak špatně čitelná, že si je F. Palacký musel domyslet. Kromě těchto dvou starších badatelů, využil instrukce také August Sedláček, aby poměrně romantickým způsobem vyličil všední život na hradě Potštejně.¹⁹⁵ Dále je potřeba říci, že se jedná o nejčastěji citovanou instrukci 16. století, i když nikde není pojata v celé své šíři a jednotliví badatelé si z ní vzali to, co momentálně potřebovali. Zmínky o jejích jednotlivých článcích najdeme u Václava Černého¹⁹⁶, Aloise Míky, Josefa Macka a dalších. Ačkoliv na ni ne všichni badatelé odkazují, dá se odvodit, že ji při nejmenším museli znát.

Podle všeho byla instrukce vydána kolem r. 1525. František Palacký i Josef Kalousek to vyvozují jednak z osoby potštejnského úředníka Albrechta Sudličky z Borovnice, který zemřel již r. 1529.¹⁹⁷ Tuto tezi lze s klidným svědomím přijmout, je to dáno také tónem, kterým je instrukce psaná. Jednotlivé články jsou totiž psány velmi vágním způsobem, který v nás evokuje představu, že úředník se má instrukcí řídit, ale když se jí přesně řídit nebude, nic se neděje. To vyvstane zejména ve srovnání s výtahem pardubické instrukce, která je psaná v mnohem ostřejším tónu a je z ní cítit vůle vrchnosti, aby byla přesně podle nařízení dodržována, což si ještě ukážeme.

Potštejnská instrukce má 109 dílčích článků, které očísloval J. Kalousek, jehož očíslování se přidržím. Na úvod je ještě potřeba říci, že se jmenovitě setkáváme se dvěma muži, kteří nás budou provázet celou instrukcí. Jedná se o úředníka Albrechta Sudličku z Borovnice a purkrabího Jana Okrouhlického. S

193K vývoji pozemkové držby Pernštejnů v 15. a 1. polovině 16. století P. VOREL, *Vývoj pozemkové držby pánů z Pernštejna v 15. - 17. století*: in: Petr VOREL (edd.): *Pernštejnové v českých dějinách*: sborník příspěvků z konference konané 8. - 9. 9. 1993 v Pardubicích, Pardubice 1995, str. 9-32.

194F. PALACKÝ, *Pana Vojtěcha z Pernštejna zřízení o správě hradu a panství Potenštejnského a Litického*, in: *Časopis českého muzea* 9, 1835, str. 269-291.

195A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého, Díl 2.: Hradecko*, 3. vyd., Praha 1994, str. 2-8.

196Velice stručně ji charakterizuje ve svém přehledu instrukcí V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XIX. století*, Praha 1930 str. 337.

197J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 56.

identifikací jeho úřadu jsem měl ze začátku problém, protože povinnosti purkrabího se v této instrukci částečně překrývají s povinnostmi pojezdného. Jako purkrabí byl jmenován až téměř na konci instrukce¹⁹⁸, z čehož odvozují, že nebyla psaná plánovitě a systematicky, ale jednalo se spíše o sestavení nařízení o dílčích problémech do jednoho obsáhlejšího celku. Tomu by navíc nasvědčoval fakt, že starší badatelé v textu identifikovali čtyři páse.

Instrukce je dělena do třech větších podkapitol. Největší je hned první podkapitola pojednávající o zámcích.¹⁹⁹ Za ní následuje zřízení o rybnících, což jen dokresluje naši představu o klíčovém významu rybníků pro vrchnostenské hospodaření.²⁰⁰ Třetí a nejméně rozsáhlou kapitolou je seznam výdajů a čeledi, zvláště k Potštejnu a zvláště k Liticím.²⁰¹

Třem jmenovaným kapitolám je předaslán úvod. Zde si musíme povšimnout přátelského oslovení úředníka: „Albrechte milý!“. Již z této krátké věty můžeme vyvodit, že Albrecht Sudlička z Borovnice, příslušník nižší šlechty, byl Vojtěchem z Pernštejna chápán jako rovnocenný partner - šlechtic.²⁰² Nešlechtici by takto vřelé oslovení určeno jistě nebylo, nesmíme zapomínat na stavovskou strukturu společnosti. Tuto skutečnost navíc dokládá i srovnání s mladší instrukcí Rožmberskou, která nebyla psána pro úředníka, nýbrž pro rychtáře, a ve které můžeme vycítit i daleko ostřejší tón.²⁰³

Přátelské oslovení má také evokovat fakt, že úředník se stává zosobněním vrchnosti na panství. Jeho úřad byl zřízen z toho důvodu, že pán nemá čas na to, aby se o panství postaral sám, a proto místo něho nastupuje úředník, ideálně nižší šlechtic hledající slušné zaopatření (podle mezd 40 kop gr. č. ročně).²⁰⁴ Šlechtic jako úředník měl také působit na poddané aurou své urozenosti, jednalo se vlastně o velmi pragmatické řešení, navíc vzhledem k faktu, že potštejnskému úředníkovi podléhal i úředník litický, o kterém žádné zprávy v instrukci nenajdeme, ale podle seznamu

198Tamtéž, str. 72, čl. 102.

199Tamtéž, str. 57-67, čl. 1-73.

200Tamtéž, str. 68-72, čl. 74-103.

201Tamtéž, str. 72-77, čl. 104-109.

202Václav Černý upozorňuje na fakt, že mladší instrukce tento na první pohled srdečný tón postrádají a vysvětluje to rozdíly mezi instrukcemi 16. století a století mladších, protože na starších instrukcích měl vydavatel zřejmě mnohem větší autorský podíl než později. Podrobněji V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 13-17.

203J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 101.

204Tamtéž, č. 46, str. 72, čl. 104.

čeledi na Liticích odvozují, že litickým úředníkem byl jakýsi Zich, který ročně pobíral 7 kop gr. č., který však na rozdíl od Albrechta Sudličky a Jana Okrouhlického postrádá oslovení „pan“, tudíž to zřejmě nebyl šlechtic.²⁰⁵

Celou instrukcí se line tento přátelský tón k úředníkovi. Již v úvodu je nabádán, aby instrukci přesně dodržoval,²⁰⁶ což je v jistých případech poměrně těžké vzhledem k velmi volnému výkladu některých článků, a její nedodržování trestal. Navíc se setkáváme i s projevy nedůvěry k některým nižším úředníkům (v pardubické instrukci dokonce k samotnému úředníkovi). Úředník je tedy hned v úvodu instruován tak, aby byl jasným řídícím centrem panství, aby byl hlasem vrchnosti na panství. Zároveň je však zdůrazňována úředníková podřízená role, i když v menší míře než role úředníka litického a pardubického. To zřejmě mělo být pojistným varovným prstem před úředníkovou přílišnou samostatností.

V rámci jednotlivých podkapitol jsem se s výjimkou podkapitoly o výdajích pokusil vytvořit jistý přehled jednotlivých článků podle jejich společných prvků. V rámci první podkapitoly jsem definoval následující okruhy:

- 1) úvodní (1-2)
- 2) bezpečnostní (3-17)
- 3) správní (18-25)
- 4) o obecní samosprávě (26-34)
- 5) evidenční a provozní (35-73)

Z výše uvedeného přehledu můžeme tedy odvodit, že se velkému zájmu těšila zejména bezpečnost zámku, evidence a články hospodářského a finančního charakteru. Poněkud nejasné se může zdát rozdělení na správní články a evidenční a provozní články. Do první skupiny řadím články, kde se seznamujeme například s vrchnostenskými úředníky a jejich povinnostmi. Do druhé skupiny patří články, kde se pracuje především s evidencí a běžným chodem panského sídla. Uznávám, že tato diferenciaci není dokonalá a leckde se může překrývat, zvláště u méně podrobných instrukcí, nicméně v takto objemné instrukci považuji toto rozdělení za legitimní. Úvodní články spíše všeobecný charakter. V článku 1)²⁰⁷ je úředník nabádán k tomu, aby dobře spravoval panství a dohlédl na to, aby lidé nesbíhali ze svých statků. Zároveň je mu nařízeno, aby všechny případné spory řešil rychle a bez průtahů. Z toho lze snadno odvodit, že vrchnost dává úředníkovi plné moci při správě a řízení

205Tamtéž, str. 74, čl. 105.

206Tamtéž, str. 57.

207Článek 1 J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 46, str. 57.

celého panství. Zároveň se potvrzuje teze o nutné důvěře mezi vrchností a úředníkem, protože Albrecht Sudlička není v tuto chvíli nabádán k žádné konzultaci. Článek 2) se týká architektonických změn na zámku a přilehlých hospodářských objektech jako „*při rybnících, při haltěřích, při dvoře, při mlýnách po panství, při krámcích masných, pivovárkách, šlejferkách nožieřských, valchovních v městečkách, a tak při rozličných dílech po panství*“, přičemž je nařízeno, aby úředník dohlédl na pořádek a dělníci aby nezahlázeli. Hned tento druhý článek patří mezi poměrně často citované, protože zde narážíme jednak na rozdělení námezdních sil mezi „*nádeníky*“ sjednané na určitý počet dní a „*úkolníky*“ sjednané na určitý typ práce, jednak se z tohoto krátkého článku dá vyčíst fakt, že námezdní síla, zejména úkolník sjednaný na konkrétní práci, měla tendenci práci pokud možno protahovat, přičemž podle pasáže: „*pro svou zisk pospiechajíce, mně v tom, což dělají budou, škody neučinili*“, lze odvodit, že vrchnostem ani tak nešlo o délku trvání práce jako takovou, ale její kvalitu, a proto bylo ustanoveno, aby nádeníky a úkolníky někdo hlídal, zpravidla šafář.²⁰⁸ Nutnost hlídání nádeníků by mohla mít ještě jedno prozaické vysvětlení. Mohlo se jednat o snahu zabránit krádežím. Úvodní články jsou sice poměrně krátké, nicméně lze na nich dobře ilustrovat běžnou praxi při najímání námezdních sil.

V souvislosti s úvodními ustanoveními je ještě vhodné připomenout, co se v první polovině 16. století chápalo jako zámek. Nelze totiž předpokládat, že zámek v dobovém pojetí je shodný se zámkem v současném pojetí. Dokonce ani předpoklad, že zámek se začal objevovat v renesanci není přesný. Josef Macek doložil, že ještě v 16. století se běžně vyskytuje výraz hrad, přičemž zrovna u Potštejnu a Litic se termín zámek vyskytuje jako synonymum k termínu hrad.²⁰⁹

Bezpečnostní články se vyskytují hned za úvodními ustanoveními. Jedná se o 15 článků jasně definujících, co je potřeba udělat pro bezpečnost zámku a hospodářských objektů. Hned v článku 3) se můžeme přesvědčit o svrchovaném postavení úředníka na panství, kdy je definován jeho dohled nad čeledí. Článek se zabývá odemykáním a zamykáním zámku. Úředník má za úkol dohlédnout na to, aby všechna čeleď byla na svých místech. Tento článek nám nevědomky také ukazuje každodennost čeledi sloužící u vrchnosti. Lze snadno odvodit, že apel na to, aby byli všichni včas doma, má skrytý význam ve faktu, že čeleď mívala ve zvyku se v době

208V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 101-103, 120.

209K této pozoruhodné problematice Josef MACEK: *Česká středověká šlechta*, Praha 1997, str. 91-113.

K vývoji a funkcím šlechtických sídel J. PETRÁŇ: *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995, str. 222-358; V. BŮŽEK, *Věk urozených*, str. 169-180.

volna ze zámku vzdálit a strávit čas na příjemnějších místech, třeba v krčmě. Zde se nám opět projevuje stavovské vnímání společnosti, kdy vrchnost slouží jako ochranný prvek poddaných, tímto bodem je tato ochrana dočasně převedena na úředníka. Zároveň se zde prvně setkáváme s Janem Okrouhlickým, který má spolu s holomky odemykat i zamykat zámek. Přítomnost holomků si vysvětlují jako bezpečnostní opatření v případě nepokojů či jako prosté svědky toho, že skutečně zamykal.

Již článek 4) však částečně vyvrací článek předešlý, protože se zde počítá s nepřítomností Jana Okrouhlického. Píše se zde, že přítomen má být buď úředník, nebo purkrabí, tj. v té době Okrouhlický. Jedná se o paradox, který se vyskytuje na více místech, kdy jeden bod výslovně něco nařídí, ale buď závěrečné znění daného bodu, nebo jeden z následujících bodů, tuto povinnost alespoň zčásti vyvrátí. Zároveň se zde objevuje v této instrukci poměrně vzácný motiv trestu, zde konkrétně za pozdní příchod k odemykání i zamykání.

Článek 5) jasně definuje postup při odemykání, kdy mají strážní spolu s holomky prohledat okolí. Vysvětlují si to jako bezpečnostní opatření zejména proti lapkům a jiným „*neřádům*“. Dalším motivem mohla být také snaha nalézt opozdílce při zamykání a zavčas je potrestat. Zároveň obsahuje pasáž, která mluví o zmeškání zamykání. Takový čeledín má potom přespát ve vsi a zámek se má otevřít jedině v zájmu vrchnosti, což předpokládám, že by byla zpráva doručená spěšným poslem, přičemž i zde je stanoven poměrně komplikovaný postup: „*tehdy úředník pošli jednoho k nim, aby ještě jednu zvohledovali, a ten když jse vrátí nahoru, tepruov at' jse zámek odmyká.*“ Tento velice zdlouhavý postup by mohl být důsledkem snah o větší opatrnost ze strany šlechty. Jistě bylo v živé paměti uherské Dóžovo povstání nebo německá selská válka, která je chronologicky velice blízká vydání instrukce, ačkoliv přesné datum vydání neznáme.

Článek 6) nám dokresluje představu o počtu čeledí na Potštejně, neboť mluví o povinnosti vydržovat 12 holomků. Holomek v tomto kontextu je spíše tedy chápán jako hrubá síla, kterou je nutno vydržovat v konkrétním počtu. Článek 7) na předchozí článek přímo navazuje a přiděluje 2 holomky fišmistrovi, což je porybný. Tito holomci pak fungují jako pravá ruka fišmistra například při opravách, ale také při ochraně rybníka před pytláky. Z poměrně malého počtu přidělených holomků můžeme vyvodit, že pytláctví bylo v 16. století záležitostí spíše jedinců, těžko si představit, že by se byl holomek i se zbraní schopen postavit větší skupině.

Článek 8)²¹⁰ přiděluje další 2 holomky na ochranu řeky a zejména pstruhů. Pstruh byl totiž chápán jako jídlo pro vyšší stavy společnosti, což dokládá fakt, že speciálně o ochraně pstruhů se v instrukci píše několikrát. Zároveň se objevuje další část skládačky ohledně vnímání čeledi vrchností. V případě, že by bylo holomku nařízeno nachytat nějaké ryby, má si přesně vést účty, aby mu nebylo vydáno mnoho peněz a netrávil tedy čas v krčmě. Tento bod nám navíc potvrzuje strážní funkci holomků u řeky.

Článek 9) definuje, co se má udělat se zbytkem holomků. Těchto osm holomků je přiděleno na zámek. Lze tedy předpokládat jejich víceúčelové využití, což dokresluje i další část bodu, která nařizuje holomkům, čeledi a písařům nevzdalovat se bez úředníkovy vědomí. Bylo možno je využít při zemědělských pracích, ke strážní službě či nutným provozním záležitostem.

Článek 10) přiděluje 2 holomky přímo k úředníkovi a opět nám nepřímo dokládá klíčové postavení úředníka, který má za úkol tyto dva holomky v případě potřeby poslat na údržbu cest, stromů a zeleně. Tento článek dokládá mou domněnku o prozatímní neexistenci dalších úřadů, protože úředník je zde instruován tak, aby hleděl toho, co je potřeba na panství spravit. Údržbu cest by však logicky měl mít na starosti pojezdny, v jehož povinnostech bylo vyjíždět ze zámku a komunikovat s poddanými a hlídat, co je potřeba. Navíc právě pojezdny je v instrukci velmi často zmiňován. Dále vyvstává otázka, jaké motivy vedly pana Vojtěcha k tomu, aby úředníka nabádal ke klestění nepotřebných dřevin. Roli podle mě hrají dva motivy: jednak dobrá sjízdnost cest, jednak menší nebezpečí požáru.

Článek 11) upomíná úředníka, aby ohlídal včasný příchod čeledi, případné zpoždění bylo trestáno vězením. Tento článek řeší podle mého názoru velice častý problém, kdy se některý z čeledínů opil v krčmě a nedostavil se včas na zámek. Z článku však není jasné, zda se jedná o jednorázový trest či případnou recidivu. Nelze si nevšimnout, že článek 11 na první pohled připomíná článek 4 právě pasáží o trestu. Je však potřeba rozlišit, komu je trest určen. V článku 4 se totiž píše: „*a jestliže každý holomek zmešká zamykání neb odmykání, jsa nahoře*“. Kdežto v článku 11 stojí: „*toho býti velmi pilnú při každém zamykání, aby ta čeled' důle nezuostávala*“. Z toho tedy plyne, že mírný trest v článku 4 byl za vědomé zanedbání povinností při přítomnosti na zámku, kdežto trest vězením v článku 11 byl za pozdní příchod na zámek. Zde tedy můžeme předpokládat, že čeled' se často zdržovala mimo

210Články 2-8 J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 46, str. 58

areál zámku i s vědomím úředníka, přičemž se po ní vyžadoval jedině včasný návrat. Svou roli jistě hrála i obava o zběhnutí čeledína.

Článek 12) je charakteristickým bodem této části instrukce. Pojednává totiž o požáru. Manipulace s ohněm je povolena pouze s vědomím úředníka, zvláštní je, že ne šafáře, jak se určuje například v pardubické instrukci.²¹¹ Vojtěch z Pernštejna doporučoval užívat lucerny na místo loučí. Lze si tedy opět poměrně snadno domyslet, že problematika požáru z nedbalosti byla dalším zcela běžným jevem v životě člověka 16. století, čemuž se tímto článkem mělo zabránit. Vědomí veliké škody způsobené požárem je podtrženo nařízením o okamžitém potrestání viníka. Úředník je zároveň instruován, aby tento problém řešil osobně a na místě, jedná se zřejmě o snahu co nejrychleji chytit a potrestat případného žháře a nečekat na zdlouhavou konzultaci s vrchností.

Půvabným bezpečnostním opatřením je článek 13), který nabádá strážné, aby důkladně plnili své povinnosti. Nejzajímavější je vymezení doby, kdy se strážní mají zvláště zdržovat na svých stanovištích, jedná se o dobu oběda a večeře. Podle mého názoru je zde vidět apel na zvýšenou bezpečnost v této době, protože zámek byl prakticky vyliďněný a byla tedy potřeba větší obezřetnost, přičemž reálnou hrozbou mohl být požár. Nelze vyloučit také lidské selhání, kdy strážný vědomě zanedbá své povinnosti.

Dalším zajímavým nařízením nacházíme v článku 14) nabádající strážného na nádvoří, aby v noci nevolal na stráž na hradbách. Tento krátký bod je pro mě důkazem toho, že stráž mívala ve zvyku své povinnosti v této kritické době zanedbávat. Toto lze chápat jako závažné nařízení, kdy dojde k závažnému porušení povinností a u kterého bychom čekali exemplární trest, jenže v instrukci se nic o trestu nepíše. Motivem tohoto článku bylo podle mého názoru opět lidské selhání, kdy se strážní v noci prostě nudili a chtěli si službu zpříjemnit hovorem. Svou roli jistě mohla hrát i obranná funkce sídla, neboť zajištění bezpečnosti je možné jedině v tichosti, aby případný útočník nezískal taktickou výhodu prozrazením polohy strážného. Je ale otázkou, zda se skutečně jednalo o aktuální problém či případnou prevenci.

Článek 15) navazuje na články o včasném návratu čeledí na zámek. Dokazuje nám, že čeled' měla za úkol dovolit se úředníka, zda se může vzdálit a ten jí to na určitou dobu povoloval. Opět v případě zmeškání píše o potrestání „věži“ stejně jako

211J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 47, čl. 24, str. 83.

v článku 11. Časté nabádání ke včasnému návratu má podle mě zcela jiný aspekt, jedná se zřejmě o snahu zabránit zběhnutí poddaného k cizí vrchnosti resp. toto zběhnutí včas odhalit.²¹² Jedná se podle mě však jen o preventivní řešení, otázka sbíhání totiž byla dlouhá léta řešena zemským sněmem, který pamatoval na různé situace jak u poddaných, tak u vrchností.²¹³

Zajímavý je článek 16), kde se definuje přístup k vesnickým poddaným. Běžný poddaný má být vyslechnut ve světnici. Výjimku tvoří rychtáři a hajní, tj. poddaní, se kterými přicházeli úředníci běžně do styku kvůli peněžnímu styku, mají povolen vstup i do dalších částí zámku. To je dáno právě nutností předat důchodnímu písaři vybrané peníze, přičemž nutno poznamenat, že zejména hajní se netěšili velké důvěře už od dob Karla IV.²¹⁴ Uvedení poddaného do jedné určené komory je jasným dokladem stavovského chápání společnosti, důvěra byla dána těm, kteří pro vrchnost vykonávali jisté služby, čímž v jejích očích stáli výše než běžný poddaný.

Nelze jistě vyloučit ani prostý fakt, že toho člověka nikdo nemusel znát a mohla zde být tedy obava z bezpečnosti. Tomu by napovídal i článek 17), který nařizuje, aby se každý příchozí nejprve předvedl před úředníka, který sám má zvážit, zda je dobré toho člověka pustit dál do zámku: „*a úředník jest-li tiem dobře jist, že ten ještě jest u pána, a byla by toho potřeba páně, ten jse může pustiti. S rozšafností v tom jse zachovati, a jináč nic*“.²¹⁵ Toto nařízení se tedy týká kromě rychtářů a hajných zřejmě i neznámých cestujících.

Článek 18)²¹⁶ nás uvádí již do další části instrukce – správních článků. Tyto články se týkají běžné agendy úředníka, purkrabího a dalších nižších úředníků. Článek 18) nám definuje téměř rovnocenné postavení úředníka a purkrabího, nabádá je totiž, aby se oba současně nevzdalovali ze zámku a aby alespoň jeden z nich byl vždy přítomen. Právě článek 18) by mohl být jeden z těch, které byly napsány ještě před vydáním celé instrukce. Lze to odvodit z části: „*pakli by toho bylo potřeba, mají obeslat Albrechta Sudličku, ten je má na zámku zastoupit, Albrecht má od úředníka dostat instrukce*“. Této nejasnosti se jmenováním Sudličky si povšiml již Josef

212Ke složité problematice zbíhání K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, 2. vyd., Praha 1949, str. 98-106.

213Otázce zbíhání je věnován široký prostor v Archivu českém XXII, srv. J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 26, str. 30-38.

214J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 1, str. 1-2.

215Tamtéž, č. 46, čl. 17, str. 59.

216Články 9-18 J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 46, str. 59.

Kalousek.²¹⁷ Kalousek si to vysvětloval buď omylem, nebo starším napsáním tohoto článku. Osobně bych se přikláněl spíše ke starší dataci článku, protože mi přijde velice nepravděpodobné, že by si písař spletl někoho právě s úředníkem, pro kterého je instrukce napsána. To by se dalo pochopit, kdyby se psalo o pojezdném, porybném nebo šafáři, nicméně u takto významné osoby považuji mylné zapsání za téměř nemožné. V nutné přítomnosti jednoho ze dvou nejvýše postavených úředníků opět můžeme vidět stavovské vnímání společnosti, protože oba byli nižšími šlechtici. Zároveň nám dokládá, že ač psaná pro služebníka vrchnosti, je instrukce chápána centralisticky, protože úředník je momentálním ztělesněním vrchnosti.

Článek 19) tuto úvahu jen podtrhuje. Týká se psaní „*souseduom o lidi*“, které má vést přímo úředník osobně. Psaní o lidi se podle všeho týká zběhlých poddaných, což je opět věc čistě vrchnosti, proto apel na úředníka, aby tuto záležitost řešil osobně bez prostředníků. Závažnost tohoto problému podtrhuje fakt, že v případě soudního sporu se jej má zúčastnit Albrecht spolu s Janem Okrouhlickým, ačkoliv v předchozím článku bylo napsáno, že jeden z nich musí zůstat na zámku. Kromě závažnosti problému by to mohl vysvětlit také fakt, že článek by také mohl být staršího data, tudíž Jan Okrouhlický nutně ještě nemusel být purkrabím, nicméně tato teze se z instrukce dokázat nedá. Jejich přítomnost je vyžadována i v závažných sporech poddaných: „*byli-li by jací potřební sjezdové s susedy aneb jednání o lidské spravedlnosti*“. Úředník je při řešení sporů také nabádán k zachování spravedlnosti a poprvé se zde setkáváme s odvoláním přímo k panu Vojtěchovi v případě, že se spor bude protahovat. Zde vidíme, že vrchnost v případě potřeby byla připravena zaujmout své povinnosti plynoucí ze slibu člověčenství, zde konkrétně ochrany člověka.

Článek 20) na předchozí nařízení přímo navazuje. Určuje místo, kde mají Albrecht Sudlička s Janem Okrouhlickým vyřizovat spory, podle všeho se jedná o stejnou místnost, do které má být uveden poddaný v případě audience. Zároveň je zde opět apel na rychlé řešení sporů: „*aby oni častých schůzí na zámek od svých živností nečinili*“.

Zajímavý je článek 21). Nabádá, aby byl Jan Okrouhlický často vyslán „do terénu“. Měl totiž za úkol dohlédnout na opravy a opatrování gruntů, což jsou však povinnosti pojezdného. Václav Černý si to vysvětloval zvýšenou péčí o poddané.²¹⁸

217Tamtéž, str. 57.

218V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 96.

Tuto teorii lze s klidným svědomím přijmout, neboť celou instrukcí se line snaha maximalizovat zisky z panství, s čímž péče o poddané souvisí. Také díky tomuto článku jsem měl v počátcích studia instrukce problém Okrouhlického přímo zařadit. Leckde totiž vystupuje právě na pomezí mezi purkrabím a pojezdným. Je možné, že jednotlivé články instrukce jsou různě staré a v době vydání tohoto článku nebyl Okrouhlický ještě purkrabím. Zároveň je zde apel, aby úředník byl o všem zpraven. Setkáváme se zde také s motivem předvolání člověka, konkrétně v případě, kdy by: „*živnosti své nechcztěl hleděti*“. Úředník je instruován, aby tuto věc neprodleně řešil, trestem bylo uvěznění a případné vyprodání z gruntu, pokud by to bylo nutné. Nemyslím si však, že by k tomu docházelo často, osazení gruntu bylo velkým problémem a vrchnosti se za každou cenu chtěly vyhnout pustnutí gruntů na svých panstvích.

Článek 22) opět nabádá k údržbě gruntů a prevenci před sbíháním. Nařizuje, aby se případný nedbalý hospodář zavázal k napravení svého zanedbání či za sebe našel vhodnou náhradu. Zajímavé však je, že úředník je zde nabádán k tomu, aby „*lidskú možnost rozumně vhlédaj, co můž učiniti pojednú a co pomalu*“. Toto ne úplně přesně specifikované nařízení si vysvětluji jako snahu zabránit případnému útěku potrestaného člověka. Je to další z pasáží ukazující nám snahu o rozumný dialog s poddanými založený na určitých pravidlech navazující na článek 21. Článek 22 bývá také hojně citovaným při studiu problematiky osedlých poddaných a jejich propuštění z gruntu.²¹⁹

Velmi důležitý je článek 23). Ten apeluje na úředníka, aby špatné nové hospodáře vzal na zámek do služby. Zde na nás dýchne pragmatické myšlení pana Vojtěcha, kterému nejspíše nejde o nic jiného, než aby grunt vinou nedbalého mladého hospodáře nezpustl. Klíčová je však poznámka, že úředník se má těmto nedobrovolným čeledínům věnovat a ty, které uzná za vhodné, má oženit a osadit. Toto je poměrně zajímavý fakt, dokládá nám jistou nedůvěru v mladé a nezkušené hospodáře, která se snoubí se snahou zajistit co nejlepší prosperitu panství. Nelze bohužel určit, zda se týkal i druhorozených synů, pro které by toto využití bylo logičtější. Z pasáže „*k osazení můžeš přivésti, také tak učiň*“, se navíc dá vyrozumět, že slib člověčenství byl na potštejském panství skládán do rukou úředníka namísto vrchnosti. Díky tomu vyniká úředníkovu zcela jedinečné postavení v rámci panství.

219A. MÍKA: *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960, str. 202.

V článku 24)²²⁰ se setkáváme s pojezdým. Jsou zde jasně vytyčeny jeho povinnosti, tj. především práce „v terénu“, přičemž jde především o dohled na stav usedlostí, plotů, cest atd. Opět je zde ale apel na individuální možnosti jednotlivého osedlého, přičemž je ale pojezdý povinen nahlásit člověka, který jeho nařízení nesplní. Takový člověk má být zavřen. V závěru je apelováno, aby pojezdý také hlídal stav polností. Tato možná až přehnaná starost o spravedlivé zacházení s poddanými by mohla znamenat, že problém sbíhání byl ještě v první třetině 16. století velkým problémem, ačkoliv se jím zemské instituce ve velkém zabývaly o 20-50 let dříve.²²¹ Zároveň si nelze nevšimnout jisté podobnosti s článkem 21. Rozdíl je ten, že zde se vůbec nepočítá s možností vyvázání ze slibu člověčenství, tento článek bude pravděpodobně tedy mladšího data, kdy bylo zřejmé, že lidé buď o vyvázání zájem nemají, nebo bylo jasné, že je to jako možnost kontraproduktivní.

Povinnosti pojezdného dále rozšiřuje článek 25). Pojezdý je instruován, aby se různě informoval na hajné a rychtáře. Tento článek má velice pragmatické zaměření, nicméně nejsem si zcela jist jeho účinností. Vztahy na venkově jistě nebyly idylické a je více než pravděpodobné, že byly snahy rychtáře nebo hajného pošpinit či naopak ze strachu mohlo být leccos zamlčeno. Článek je tedy ve svém základu dobrý, leč zároveň také naivní. Je však otázkou, do jaké míry s touto záští nebylo počítáno.

Článkem 26) se přesouváme do další části instrukce, která však plynule navazuje na část předchozí. Zabývá se obecní samosprávou. Tento článek pojednává o krčmách. „*Poněvadž jimi není než záhuba lidem*“, čteme hned na začátku článku. Z tohoto důvodu nařizuje zřídit ve vsi jen jednu krčmu, ovšem s tím, že pokud to úředník shledá jako nutnost, mají být krčmy dvě. Zároveň se setkáváme s fenoménem černých krčem, přičemž jejich provoz je trestán pokutou 1 kopy grošů. Pozoruhodné je, že v této závažné věci se setkáváme s decentralizačním prvkem obdobným jako v mladší rožmberské instrukci. Zodpovědnost za černé krčmy totiž přebírá místní rychtář spolu s konšely, nikoliv úředník! To je zcela klíčový prvek, který se v rámci celé instrukce úplně vymyká zavedenému pořádku. Osvětluje nám to závěr článku, který uvaluje stejnou pokutu rychtáři i konšelům, pokud budou černé krčmy krýt. S článkem 26 pracovalo i starší bádání v souvislosti s výkladem pivovarské problematiky a distribuce piva do krčem.²²²

220Články 19-24 J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 46 str. 60.

221J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 26, str. 30-38.

222A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 57.

Nicméně je nutné se nad tímto zvláštním článkem pozastavit. Během studia hospodářských instrukcí jsem totiž došel k závěru, že instruování rychtářů je daleko efektivnější než instruování úředníků. Rychtář je totiž v centru dění a je schopen jednat daleko rychleji a pružněji než fyzicky vzdálenější úředník. Tento motiv je podle mě tedy zcela zásadní a lze jej uznat za důvod přenesení odpovědnosti na rychtáře v takto závažné věci.

Článek 27) patří mezi velice známé články a dal by se označit za specifické dobové nařízení. Pojednává totiž o zákazu čepování pív z nedalekého Hradce Králové.²²³ Člověk, který by tento zákaz porušil, by propadl stejné pokutě jako při provozování černé krčmy. Zároveň si pan Vojtěch nechal veškeré pokuty evidovat, zřejmě aby měl přehled o nelegální konkurenci. Nejzajímavější je ale pasáž nařizující nepromíjet pokuty a dodržovat toto nařízení. To by nasvědčovalo faktu, že právě toto byl velmi častý a tolerovaný prohřešek. Trošku smutné je, že jediný, komu to vadilo, byla zřejmě právě vrchnost, která však s tím těžko něco efektivního zmohla. Jedná se o krásný symbol sporů mezi královskými městy a šlechtou.

Článkem 28) pokračuje problematika místní samosprávy. Tento článek se týká „*zřízení, kteráž jse při sázení konšel každého roku čtou jim*“. Ta nabádají k poslušnosti rychtáři a případnému trestání při porušení. Zdůrazňuje se přímá vazba rychtáře na vrchnost, čímž je vlastně částečně vytržen z venkovského společenství. Zároveň je rychtář nabádán k poslušnosti úředníkovi, což je takto výslovně specifikováno vlastně jen u instrukcí Vojtěcha z Pernštejna.²²⁴ Tento kratoučkový článek nám přehledně vymezuje fungování místních samospráv. Opět zde ale postrádáme konkrétní formu trestu, zde bych to vysvětlil obecně známou normou. Všichni věděli, co přijde, když nebudou rychtáře poslouchat, a tak nebyla nutnost to zapsat, na rozdíl třeba od černých krčem či zanedbávání gruntů, což se řeší nově.

Postavení rychtáře je dále upevněno článkem 29), který vysvětluje postup při neposlechnutí rychtáře nevolníkem. Tento obrat je velmi zvláštní, obecně se v instrukci mluví o lidech, označení nevolník se v předcházejících člancích nevyskytuje. Rychtář je instruován tak, aby nařídil některému ze sousedů odvést neposlušného na zámek. A co je nejzajímavější, pokud rychtář bude jakoukoliv neposlušnost tolerovat, bude potrestán. Zde tedy vidíme, že veškerá zodpovědnost za případné nepokoje je na zodpovědnosti rychtáře. Ten je osobou, která je jmenována

223K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 111-112.

224V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 88.

vrchností a má i přímou vazbou na úředníka, jenž vrchnost zosobňuje na panství. Je tedy v nezáviděníhodném postavení. Pokud se ukáže jako slabý, je sám potrestán a velmi pravděpodobně nahrazen, protože reprezentant vrchnosti musí mít autoritu.²²⁵ Jedná se však o svým způsobem nespravedlivý postoj k rychtáři, neřeší se totiž důvod vypovězení poslušnosti ze strany poddaného, kterým mohla být třeba i obyčejná snaha rychtáře poškodit.²²⁶

V článku 30) se opět vracíme do krčmy, neboť se týká opilectví. Dále upozorňuje na nešvar hraní her v krčmách. Hlídáním těchto přestupků je namísto úředníka nebo pojezdného opět pověřen rychtář jakožto nejnižší soudní instance na panství, ovšem s tím, že: „*byl-li by při tom rychtář aneb konšel i který obecný, a toho naň zatajil a na něj nepověděl: ten každý tu pokutu trpěti má*“. O výši pokuty se nezmiňuje, lze ale předpokládat, že se jedná o kopu grošů jako v podobných prohřešcích. Je otázka, zda byl velký rozdíl mezi městskou a venkovskou krčmou.²²⁷ Jednalo se podle všeho o velmi častý jev, čemuž nasvědčuje i varování pro rychtáře a konšely. Navíc měly být tresty za krčmování a karban řešeny na obecních soudech, tedy před všemi osedlými. Kromě pokuty se také zmiňuje o dalších trestech, nicméně se opět nedozvídáme přesný typ trestu.

Článek 31)²²⁸ definuje další z rychtářových povinností – výběr poplatků. Je zde i popsán postup při odevzdání, rychtář je má přinést důchodnímu písaři. Opět se zde počítá s neochotou nebo neschopností odvést poplatek. To se řeší podobně jako v článku 29) včetně rychtářova selhání.²²⁹

Závažnější provinění řeší článek 32). Zde se totiž setkáváme s vědomím porušením panských nařízení. Tato závažnější obvinění už jsou opět řešena centralisticky, protože předvedením před úředníka není pověřen rychtář, nýbrž pojezdný, který má také za úkol danou situaci zdokumentovat.²³⁰ Úředník je dále

225Tento závěr vyvozuje i J. HANZAL, *Vesnická obec a samospráva*, str. 144.

226Tyto rychtářské pravomoci shrnul Kamil Krofta, srv. K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 138-142.

227K městským krčmám F. ŠMAHEL, *Lidé na okraji pozdně středověké společnosti*, in: M. NODL – F. ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, str. 472-474.

228Články 25-31 J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 46, str. 61.

229Články vymezující rychtářovy povinnosti znal i Alois Míka. Podrobněji A. MÍKA: *Poddaný lid*, str. 141.

230Tím se zabývali i Alois Míka a Josef Macek, srv. A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 223; J. MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). 4. Venkovský lid, národnostní otázka*, Praha 1999 str. 66.

instruován tak, aby v případě jakýchkoliv nejasností kontaktoval vrchnost nebo vyššího úředníka. S tímto obratem se setkáváme poprvé a lze pro něj mít dvě vysvětlení. Článek byl buď staršího data a nebyl původně určen úředníkovi, ale pojezdnému, nebo se zde myslí pardubický úředník, který zastupuje vrchnost v její nepřítomnosti v srdci dominia. K této variantě bych se přikláněl navzdory faktu, že z tónu pardubické instrukce lze vyčíst i jistou nedůvěru k pardubickému úředníkovi ve srovnání se články potštejnskými. Podobný obrat je naprosto běžný v mladší rožmberské instrukci určené rychtářům.²³¹

Článek 33) navazuje na články týkající se šenkování piva. Opět se totiž zapovídá šenkování piva z Hradce Králové,²³² zároveň se upozorňuje na bitky, karban a neudání zločinu. Důležité je, že člověk, který o zločinu ví, je chápán stejně jako provinilec, definuje se zde tedy něco na způsob moderního komplice. Tyto prohřešky jsou ponechány v kompetenci nižších soudních instancí. Nicméně jiné prohřešky (opět se nedozvídáme nic konkrétnějšího) mají být vzneseny přímo k vrchnosti. Tohle lze vysvětlit velice jednoduše, ostatně stejně jako několik starších článků. Instrukce má za úkol řešit běžné nebo nově se vyskytující záležitosti. Jiné viny, jak je velmi nepřesně definováno v instrukci, jsou tedy chápány jako velmi vzácné prohřešky, se kterými nemají rychtáři ani vrchnostenští úředníci běžnou zkušenost, a tak vrchnost rozhoduje o jejich potrestání osobně.

Článek 34) nám uzavírá část o místních samosprávách. Týká se lokálních sporů o různá poškození majetku, přeorání mezi apod. Rychtář spolu s konšely je nabádán k urychlenému a spravedlivému řešení těchto sporů, případnou neochotu k urovnání má vyřešit úředník. Právě problematika řešená v článku 34 je podle mého názoru jedním z klíčových důvodů vzniku hospodářských instrukcí, neboť vrchnost vytíženou důležitějšími starostmi banální stížnosti jen zbytečně zdržovaly. V článku je však úředníkovi vytyčena role pozorovatele, který má zajistit spravedlnost celého řízení. V závěru jsou rychtáři nabádáni, aby nepřekračovali rámec svých povinností.

Článkem 35) se dostáváme do části provozních a evidenčních článků.²³³ Tento článek se týká výběru mýta a zároveň se díky němu seznamujeme i s

231Např. „*První artikul*“ - „*Desátý artikul*“, viz J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 101-102.

232Nařízení o odběru panského piva byla běžná, srv. např. V. LEDVINKA, *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*, in: *Folia historica Bohemica* 11 1987, str. 108.

233Na snahu Vojtěcha z Pernštejna vést účty a evidovat platy, což je stěžejní část provozních a evidenčních článků upozornil již Václav Černý, srv. V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 69.

klíčovými centry potštejnského panství – Kostelec (n. Orl.), Týniště (n. Orl.), Potštejn, Žamberk a Žampach. Úředník má za úkol pověřit výběrem mýt důvěryhodné osoby. Lze předpokládat, že tato otázka ležela panu Vojtěchovi hodně na srdci, protože takový výběrčí mohl snadno zpronevěřit menší sumu. Proto je úředník nabádán k obezřetnosti.

V článku 36) se dostáváme do Rychnova (n. Kněž.). Píše se zde o poplatcích soukeníků z tohoto většího centra i z menších městeček na panství. Úředník je zde nabádán ke spravedlivému postupu, protože má dohlédnout na to, aby se spravedlivě rozdělily peníze patřící vrchnosti a obci. Setkáváme se zde s běžným jevem, který řešil i bratr pana Vojtěcha Jan z Pernštejna²³⁴ ve své instrukci pro městečko Nedvědice.²³⁵ Tam se naprosto běžně vyskytují články dělící pokuty mezi vrchnost a obec v přesném poměru. Nelze vyloučit, že se oba bratři navzájem při psaní instrukcí ovlivnili.

Článek 37)²³⁶ pojednává o přesné evidenci sladů dodaných do mlýna. Evidenci jednotlivých várek měl na starosti purkmistr města, ve kterém se mlýn nacházel. Úředník měl pak povinnost vyšetřit případné nejasnosti v evidenci. Jednotlivé zápisy měly být každý měsíc přineseny k zaevidování důchodnímu písaři. Zároveň se zde opět setkáváme s jistým projevem nedůvěry nižším úředníkům, zvláště městským. Úředník má totiž za úkol najít osedlého člověka, který bude jednotlivé várky přijímat a bude informovat úředníka o jejich počtu. Tato péče o přesnou evidenci sladů přesně zapadá do snah o omezení černých krčem a zároveň také do snah maximalizovat vrchnostenské příjmy. Nikde se ale nepíše o případné odměně pro člověka, který bude počty hlídat. To zřejmě bylo odloženo na dobu, kdy bude jasné, zda se tento postup osvědčil.

Článek 38) má podobný charakter, jen neeviduje slady, ale mandele obilí. Mělo být přesně zaevidováno, kolik obilí bylo vyseto a kolik bylo sklizeno. Zde je dokonce i postup. Ve stodole měly být vymláčeny 2-3 mandele každého obilí, aby se vědělo, kolik by toho zhruba mělo být. Píše se zde o tzv. zkušební sumě, což si vysvětlují právě jako odhad celkového množství. Tato snaha alespoň o trochu přesnou evidenci má jasný motiv – pan Vojtěch chtěl mít přehled o tom, zda jsou potštejnský a litický dvůr soběstačné. Dále se zde píše o postupu při nesoběstačnosti, kdy vrchnost vyhradí určitou částku na dokoupení potřebného obilí, což bude opět

234K osobě Jana z Pernštejna P. VOREL: *Páni z Pernštejna*, str. 156-183.

235J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 55, str. 90-100.

236Články 32-37 J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 46, str. 62.

zaevidováno. Je pravděpodobné, že tato evidence měla jistý účel – zabránit krádežím obilí ze strany nádeníků. Na to plynule navazuje článek 39), který nařizuje evidovat obilí vyseté na zimu i z jara.

Článek 40) se týká mláčení obilí. Má být přesně zaevidováno, kolik korců jakého obilí se vymlátilo. Přičemž má být zaevidováno, jaká množství obilí mlatec namlátil. K tomu je navíc nařízeno přivést toto obilí na zámek. Zároveň se po delší době setkáváme se šafářem, zde jmenovitě šafářem Zayssekem, který má dávat na mlatce pozor, odemknout jim stodolu a večer ji zamknout, na což upozornil již Václav Černý.²³⁷ Přitom se zde konkrétně píše, že má dát pozor na to, aby mlatci nekradli, což jen potvrzuje moji domněnku, co mohlo vést ke snaze přesné evidence. Nařizuje také vymláčení obilí do svatého Jiří a přesnou evidenci ze strany důchodního písaře: „*a do register at' zapisuje zejmena, co kterému mlatci od kolika korcuov po čem od korce vydá*“.

Evidenční články pokračují nařízením o evidenci mléčných výrobků a dobytka. Článek 41) nařizuje evidovat množství a výdaje nejen za nákup másla a sýra, ale i volů, krav, telat, vepřů, prasat, slepic a vajec.²³⁸ Závěrem se vysvětluje tento postup, konkrétně jde panu Vojtěchovi o to, aby zjistil, jaký užitek z těchto dvorů má. Tudíž se jasně prokazuje, že evidenční články mají jasně doložit, zda jsou dvory soběstačné.

Článek 42)²³⁹ se týká chleba, piva a ovsu. Nabádá, aby se s tím nakládalo podle ustanovení v instrukci, nikde v článku 42 se však nenajde přesnější vymezení. Útraty navíc se mají vrchnosti vysvětlit. Nicméně o chlebu i ovsu se dále v instrukci ještě dočteme.

Článek 43) spolu s následujícími články patří mezi nejznámější.²⁴⁰ Jedná se totiž o články o čeledi, zvláště o jejich stravě. Konkrétně článek 43 nařizuje, aby se nic ze zásob nevynášelo mimo zámek. Nicméně můžeme vidět určitou míru solidarity s potřebnými v rámci křesťanského učení, neboť se v závěru článku píše: „*Pakli by se co doluov dávalo, ješto bez toho býti by nemohlo, v tom slušnú míru jmíti, a tak podle miery dáti, a více nic*“. Myslím si, že toto nařízení se nevztahuje na práci čeledi na poli, tudíž se to dá vysvětlit jediné jako almužna pro chudinu a

237V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 113.

238O běžně chovaných druzích zvířat A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 38-51; M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, str. 211-213.

239Články 38-42 J. KALOUSEK: *Archiv český XXII*, č. 46, str. 63.

240J. MACEK: *Jagellonský věk*, str. 53.

žebráky.

Článkem 44) se dostáváme k otázce stravy. Nutno uznat, že strava potštejské čeledi nebyla podle nařízení vůbec špatná. K snídani a ke svačině dostal čeledín pecen chleba, přičemž při společném stolování mohl sníst tolik chleba, kolik chtěl. Můžeme také vypožorovat jistou formu naturální prémie, protože obzvlášť pracovitý čeledín měl dostat dva nebo i tři pecny chleba, pokud by si o ně řekl. Článek 45) nařizuje udržovat pořádek v určitých prostorách, konkrétně v kuchyni, pekárně, spižárně, pivnici a obročnici. Důvod je zřejmý, jedná se o snahu mít potraviny v čistotě, což mohl být problém zvláště u obilí, které jistě lákalo hlodavce stejně intenzivně jako dnes. Zároveň nabádá k týdenní evidenci toho, co se spotřebuje, konkrétně každou sobotu. V článku 45 získáváme také poměrně slušný přehled o tom, co obsahovaly spižírny a obilnice hospodářských sídel první poloviny 16. století – chleba, maso, pšenice, krupice, ječmen (resp. kroupy), sýr, máslo, sádlo, slanina, vejce a oves.

Stravovací články pokračují článkem 46). Ten pamatuje i na případ, kdy by byl čeledín v zájmu vrchnosti někam vyslán. Takovému čeledínovi má být totiž jídlo schováno, přičemž zodpovědnost za to nese kuchmistr. Jen jakoby pro připomenutí stojí v poslední větě článku nařízení, aby čeleď neopouštěla zámek bez úředníkovy vědomí.

Článek 47) se týká pitného režimu čeledi. Nařizuje dávat čeledínům pivo k snídani i ke svačině, přičemž pamatuje na fakt, že se mají napít v pivnici a mimo zámek s sebou žádné pivo nenosit.²⁴¹

Článek 48) se pořád zabývá stravou. Zakazuje totiž příjem poct od poddaných, ovšem pouze v peněžní formě. Pokud by přinesli něco k jídlu, třeba slepici, má to být dáno do kuchyně pro čeleď. Tento článek je také velice zajímavý. Vystává u něj také celé množství otázek. Celkem logicky zapovídá příjem peněz, ty jsou potřeba na trhu. Nicméně se zde vyskytuje zcela zásadní problém – proč by někdo dobrovolně dával vrchnosti dar mimo povinně stanovenou rentu? Jistě by se to dalo vysvětlit mimořádnými dávkami, ale v tom případě bych očekával spíše právě peníze než naturálie. A zároveň se nemohlo jednat o preventivní nařízení, to by nezapadalo do účelu hospodářských instrukcí. Vysvětlení by mohlo být takové, že špatně vykládám termín „*pocta*“ jako dar. Smysl by to totiž dostalo, kdyby se „*pocta*“ vyložila jako úplatek či poděkování za zprostředkování. Prostředkování

241 Tamtéž, str. 57.

úředníka v jistých záležitostech by bylo logické, tím by se i vysvětlil apel na to, proč se nemají brát peníze, ale spíše prostředek kolektivně využitelný.

Článek 49) je takovou půvabnou tečkou za články týkajícími se stravy.²⁴² Nařizuje čeledi zachovat klid a ticho při výdeji chleba a piva v kuchyni a to z toho důvodu, že netrpí nouzí a nedostatkem. Zároveň apeluje na to, aby se zbytečně neplýtvalo zásobami. Je otázka, jak vydavatel instrukce přišel na fakt, že jeho čeleď netrpí nedostatkem, daleko spíše než odraz reality se jedná o jakési diplomatické klišé, i když je nutno uznat, že pokud byly přiděly stravy a piva dodržovány podle tohoto nařízení, nebyla na tom čeleď jistě tak špatně, jak se snažilo dokázat starší bádání.²⁴³

Článek 50) navazuje na předchozí články tím, že popisuje výdej, tentokrát uzd, šlí a dalších potřeb pro vozky. Zde je však poznámka, že má výdaje těchto věcí na starosti Jan Okrouhlický. Důvod je zřejmě v tom, že se jedná o specifické řemeslné zboží, a tak není dobré svěřit je do opatrování jen tak někomu. Přece jen by se v případě poškození jednalo o zbytečné výdaje navíc.

Evidenční a provozní články pokračují článkem 51). Týká se evidence naturálních dávek, v instrukci zvaných obrok. Jde opět především o evidenci, kolik toho kdo odvedl, a šafář má na starosti zápis, kolik obroku vydal. Přenesení povinnosti evidovat naturální dávku, kterou z velké části tvoří oves,²⁴⁴ tedy krmivo pro koně a dobytek, na šafáře, má svou logiku. Šafář přichází denně do styku s čeledí i s dobytkem, ví, kolik toho dobytek spotřebuje, a vůbec má o běžném provozu daleko lepší přehled než purkrabí nebo důchodní písař. Jeho zapojení tedy chápu jako nejlogičtější řešení.

V článku 52)²⁴⁵ je Jan Okrouhlický nabádán, aby co nejvíce šetřil robot (orních, vláčebných, sečných aj.). Motivem vydání tohoto článku bude nejspíše snaha získat co nejvíce reluovaných robot.²⁴⁶ Josef Macek také upozornil, že šlechtic-podnikatel se nesoustředoval pouze na práci na poli, což se mohlo odrazit i

242Nejdůkladněji zpracoval články týkající se stravy Václav Černý, viz V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 104-105.

243A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 150-170, 281-312.

244Tamtéž, str. 242.

245Články 43-52 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 64.

246J. ČECHURA, *Sedlák*, in: Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, str. 449-450.

na jeho politice vůči robotám.²⁴⁷ Naproti tomu Václav Černý vykládal formulaci „*aby se toho co najméně vypotřebovalo*“ jako snahu využít robotu maximálně a nenajímat námezdní sílu, což však jde podle mého názoru jednak proti formulaci tohoto samotného článku, jednak proti vyznění celé instrukce, protože se s najmutím námezdní síly počítalo. Černý se odvolává i na článek z pardubické instrukce, který však vyznívá v podobném tónu („*ať při těch robotách rozšafnost se zachovává, o to zvláštní pilnost měj*“). Navíc se také dozvídáme něco konkrétnějšího o povinnostech purkrabího. Tento článek totiž podle všeho navazuje na články 21 a 50, ve kterých se jmenovitě setkáváme s Okrouhlickým jako samostatně jednající osobou. Zdá se, že vrchnost už od počátku počítala s tím, že uvádění článků do praxe bude mít na starost osoba, která měla s danou problematikou každodenní zkušenosti.

Článek 53)²⁴⁸ nařizuje, aby se maximálně využila veškerá dostupná půda formou pronájmu ze strany poddaných. Zde vidíme dvojí zájem: jednak snahu o využití veškerých zemědělských ploch, jednak možnost legálně zvýšit vrchnostenskou rentu.

V článku 54) se opět setkáváme s Okrouhlickým, kterému je nařízeno vědět o všech transakcích mezi vrchností a poddanými, aby mohl informovat úředníka a vrchnost. Článek 54 nejen že navazuje na článek 53, ale vidíme v něm vazbu i na článek 52, protože se zde opět setkáváme se samostatně jednajícím Okrouhlickým. Jeho volba byla logická, podle článku 21 má za úkol být v kontaktu s poddanými a vědět vlastně o všem, co se na panství děje. Tudíž je zde odkaz na něj jediným logickým vyústěním, stejně jako v jiných praktičtěji zaměřených člancích.

Povinnosti Jana Okrouhlického dále rozšiřuje článek 55), který pojednává o hajných. Okrouhlickému je nařízeno, aby se účastnil mýcení a kontroloval zápisy v registrech. Má se také dotazovat na veškeré obchody, které hajný provedl, a pátrat po tom, kam se prodané dřevo dostalo. Již poněkoličtější tady narážíme na fakt, že zvláště při prodeji dřeva docházelo k nečestným praktikám, čemuž mělo toto nařízení zabránit.

Článkem 56) se dostáváme k vodě. Týká se „*řeky pod Liticí*“. Je zajímavé, že dohledem nad ní není pověřen úředník z Litic, nýbrž úředník z Potštejna. Jeho jasným úkolem je zamezit pytláctví. Povoluje lov jelců, což je ryba podobná kapru, která byla v té době běžná. Naopak je přísně zakázán lov pstruhů, lipanů a střevlí.

247J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 103.

248S článkem 53 pracoval i Alois Míka, srv. A. MÍKA: *Poddaný lid*, str. 41, 99.

Zvláště pstruh byl chápán jako lepší ryba.²⁴⁹

Na to navazuje článek 57). Zde se setkáváme s mlynářem ze Záchlumí, což je obec nacházející se východně od Litic. Mlynáři je pod trestem zakázáno chytat pstruhy. Opět zde však není vyjádřena konkrétní forma trestu.

Článkem 58) se dostáváme ke stavbě a opravám hospodářských objektů, konkrétně se zde píše o „*rybnících, haltěřích, pivovářích, mlajních, krámuov masných, valchovních, šlejferkách nožieřských po městečkách*“. Na tyto stavby či opravy mají být použity peníze vyměřené vrchností a pouze s její vůlí a z vrchností konkrétně určených prostředků. Peníze mají být při větších opravách použity postupně a brány po částech na jednotlivé úkoly. Článek nám ve stručnosti poodhaluje klíčové hospodářské objekty na panství.

Hned článek 59) upozorňuje na případné prodražení projektu. Vrchnost zde zapovídá samovolné proplácení větších částek, než bylo původně vymezeno, a nařizuje informovat o všech nejasnostech. Pokud by to nebylo dodrženo, viník bude potrestán, ale opět se nesetkáváme s žádným konkrétním vymezením trestu. Dokonce počítá i s možností, že někdo proplatí vyšší částku, než byla domluvená, i po zvýšení. Zde se prvně setkáváme s tím, že vrchnost podezírá své úředníky z nepoctivosti. Dosud se jednalo jen o čeledíny nebo nádeníky, ale řízení stavby nebo opravy hospodářského objektu nemohl řídit každý. Zarážející je také, že v takto racionálně pojatém článku není konkrétnější vymezení trestu jako u mladších instrukcí. Nelze vyloučit možnost, že konkrétnější trest za „zpronevěru“ mohl být ustanoven a obecněji rozšířen až později.

V článku 60)²⁵⁰ se opět dostáváme k evidenci. Týká se totiž útrat úředníka, purkrabího, porybného, písařů, pojezdých a holomků. Tyto útraty mají být zapsány důchodním písařem za přítomnosti úředníka. Přesně se vymezuje, že musí být zapsáno, kdo kolik a kde utratil. Dokonce má být zapsán i účel útraty a v případě delší cesty i počet dní a nocí strávených mimo zámek. Důchodní písař má všechno zaznamenat, aby mohl podat vrchnosti zprávu, a úředník má zhodnotit účel cesty mimo zámek. Nejzajímavější je na tomto článku fakt, že sice nařizuje velmi detailní evidenci, ale v poměrně nepřesně vymezeném termínu – každou sobotu nebo (!) neděli. I tento nepatrný rozdíl podle mého názoru hraje zásadní roli, neboť je velice

249F. MATĚJEK, *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska: studie o přeměnách na feudálním velkostatku v druhé polovině 15. a v první polovině 16. století*, Praha 1959, str. 107.

250Články 53-60 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 65

zvláštní, že si vrchnost přesně určí, co chce vědět, ale termín zapsání nechá v podstatě na nižších úřednících. Je tedy velice pravděpodobné, že tyto účty byly velice nepřesné, jednak mohl zapůsobit lidský faktor pouhého opomenutí, jednak mohla existovat vůle nějakou z útrat prostě nezapsat. Toto nebezpečí bylo nepřesným určením dne vyúčtování jen znásobeno.

S útratami jiného charakteru se setkáváme v článku 61), který se zabývá nákupem dobytka. Článek vymezuje sumu na nákup dobytka, kterým by byl zámek zásoben na půl roku dopředu. Nákup však nemá probíhat na trhu, nýbrž po vesnicích. Vrchnost se zřejmě chtěla vyhnout poplatkům spojeným s městským trhem. Zároveň se setkáváme s nařízením, kdy mají být lepší kusy prodány a nahrazeny horšími (*„A na kterémž by mohl z těch dobytčat který groš přijíti, to prodati a na to místo jiné kúpiti, a tak tímto způsobem koštovat, bude-li moci maso vystačovati.“*). Vrchnost úředníka k podobným „spekulacím s dobytkem“ sama vyzývá a úředníkovu nevůli v tomto ohledu chápe jako zanedbání povinností. Opět se ovšem nesetkáváme s vymezením trestu, dokonce zde ani pasáž o potrestání není zahrnuta. Případný nedostatek má být nahlášen vrchnosti.

Článek 62) opět nařizuje evidenci útrat, zde je však konkrétně napsáno, že to bude probíhat v neděli za přítomnosti úředníka a písaře. Článek 62) se však týká *„jiných věcí“*. Na ty mají být zřízena zvláštní registra. Díky útratám bylo tedy vedeno hned několik evidenčních záznamů, tudíž docházelo k čím dál intenzivnější byrokratizaci vrchnostenské správy, což se naplno projevilo ve 2. polovině 16. století.²⁵¹

Další narážku na „zpronevěru“ nacházíme v článku 63). Ten nabádá, aby se peníze utrácely jen na potřeby, na které byly určeny, a nemá se z nich nic jiného kupovat a nemají se jinam převádět. V případě potřeby má úředník přijít za vrchností. V závěru stojí výhrůžně napsáno: *„Pakli by to jináče změnil, v hněv JMti pánu upadneš“*. Opět se tedy setkáváme s tím, že vrchnost si není úplně jistá poctivým hospodařením se svými penězi, což je faktor, který se v jiných částech instrukce prakticky nevyskytuje. Článek 64) je svým smyslem totožný s předchozím článkem. Jen pojednává konkrétně o stavebních projektech.

V článku 65) se dočítáme, jak mají být získány peníze od vrchnosti. Má být sestaven seznam věcí, které je potřeba toho roku udělat, zvláště prací na rybníku či ve městečku, pivovaru nebo dalších hospodářských objektech. Z toho se má udělat

251V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 40-65.

rejstřík s konkrétním popisem požadavků a ten se má poslat vrchnosti, která obratem pošle peníze.

Článek 66)²⁵² nás posunuje do další roviny této problematiky. Instruuje úředníka tak, aby na úkolní nebo nádenní práce poslal jednoho z holomků, o kterých bylo hodně řečeno v člancích 6-10. Holomek má totiž nařízeno vydat úkolníkům a nádeníkům nářadí a další nezbytnosti k práci. Opět se dozvídáme něco o pracovní morálce, protože je holomkovi nařízeno dbát na pořádek, aby „*se ty nádoby po stranách nerozcházely, než tak sklízely v místo jich*“. Nakonec je nařízeno poškozené nástroje, jmenováno bylo konkrétně kolečko, schovat a později opravit. Vidíme zde tedy odlišný postup od zemědělských prací, zvláště od mláčení, kdy byl dohledem nad námezdní silou jmenován šafář. Tento postup je vlastně logickým vyústěním článků zabývajících se holomky, protože ty stanovily jejich povinnosti, přičemž jejich značný počet byl dán k ruce úředníkovi. Zde máme konkrétní příklad využití takového holomka. Poměrně obsáhlý výčet nástrojů v článku navíc dokládá technologickou samostatnost hospodářských zařízení neodkázaných na nástroje poddaných.

Kratičký článek 67) se týká evidence běžných důchodů, čím jsou nejspíše myšleny běžné platy, jinými slovy příjmy z hospodářských objektů.²⁵³ Ty mají být zapsány důchodním písařem a to tak, že se má zapsat co se přijalo, za kolik a od koho. Trošku zvláštní je poslední část článku, kde se píše „*ne summami*“. Vojtěch z Pernštejna má zřejmě na mysli, aby jednotlivé složky byly rozepsány a neměl by mu být poslán pouze souhrnný součet výdajů. Pokud by to tak bylo, byla by nám odhalena dosavadní praxe posílání vyúčtování, kdy byla vrchnost informována jen velice obecně. Jedná se o velmi přesvědčivý důkaz změny mentality nejvyššího stavu, kdy chce šlechtic-podnikatel přesně vědět, do čeho investuje peníze a jaký je z toho zisk na základě srovnání s dalšími údaji.

V článku 68) se setkáváme s problematikou dluhů. Úředník je nabádán, aby lidem nevěřil plané sliby, ale chtěl záruky, opět je mu ale dána vlastně volná ruka, protože konkrétní forma záruky zde jmenována není. Mohlo se jednat třeba také o zajetí dlužníka. Problém s dluhy byl zřejmě dlouhodobý, neboť se v článku píše „*neb ten každý uteka, schudna neb umra*“. Zde se tedy setkáváme s alternativní formou vyřešení dluhu ze strany dlužníka, přičemž opět narážíme na zbíhání. Na to navazuje

252Články 61-66 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 66.

253A. KOSTLÁN, *K rozsahu poddanských povinností od 15. století do první poloviny 17. století*, FHB 14, 1990, str. 212.

článek 69), který nařizuje neodpouštět poplatky bez povolení vrchnosti. Zde tedy máme i další alternativu, tentokrát formou dobré vůle věřitele.²⁵⁴

Článek 70) se zabývá dluhy konkrétněji. Dluhy jsou řešeny při vyúčtování. Opět se zde naráží na neschopnost některých jedinců dluhy splatit z důvodu chudoby. Článek poté nařizuje, že pokud se nejedná o žádné úmyslné zadržování dlužné částky, nýbrž skutečně o těžkou životní situaci, má se to vrchnosti včas oznámit. Vrchnost poté nabízí, že úředníkovi pošle peníze na umoření dluhu, „*aby se tedy cesta jiným k tomu nedávala*“. To však má být řešeno velice obezřetně a opatrně. Tento článek nám ukazuje provázanost vztahů na panství, kdy vrchnost vystupuje jako ochránce svých poddaných i v takto citlivé záležitosti. Nelze si nepovšimnout apelu na rychlé umoření dluhu, z čehož můžeme vidět zájem potlačení lichvy. Lichvář se vlastně stával do určité míry konkurencí pro vrchnost, úroky z lichvy byly extrémně vysoké a poddaným pak chyběla hotovost. Navíc lichvář mohl sebrat vrchnosti roli věřitele, která mohla být velmi výnosná. Určitou roli jistě hrála i snaha udržet si poddaného, aby nezběhl.

V článku 71) je úředník instruován ohledně výběru renty. Svatojiřský důchod má být vybírán týden po „*Svaté duši*“ (tj. 7. neděle po Velikonocích²⁵⁵), svatohavelský úrok týden po sv. Martinu (tj. týden po 11. listopadu²⁵⁶). Veškeré poplatky mají se tedy v té době shromáždit bez odkladů. Nemá také docházet ke změnám bez rozkazu vrchnosti. Zde hraje roli zřejmě také momentální potřeba hotovosti. Takový rozkaz však musí být vydán písemně a opatřen sekretem, přičemž tyto rozkazy by mohly být aktuálnější u svatojiřského úroku, který zde konkrétně byl vymezen velmi nepřesně díky pohyblivosti Velikonoc. Bez rozkazu se veškeré prodlení dává na vrub úředníkovi, přičemž i takové zpoždění musí být uznáno vrchností jako omluvitelné, přičemž nabádá, aby se k tomu úředník neuchyloval. Článek dokládá, že v soudobé společnosti byly běžně užívány termíny svatohavelský a svatojiřský. Zároveň zde vidíme i pojistku ze strany vrchnosti, kdy všechno týkající se případných změn termínu vybrání musí být povoleno vrchností a jako doklad slouží dokonce i sekret na listině. V takto závažné záležitosti jako je výběr renty, je veškerá opatrnost pochopitelná, jedná se o jednorázový zisk velké sumy peněz, která mohla být rychle investována podle potřeby.

254Vrchnost mohla být jedním z mála zdrojů úvěru pro venkovského poddaného, srv. V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 97-99.

255M. BLÁHOVÁ, *Historická chronologie*, Praha 2001, str. 935.

256Tamtéž, str. 906.

Článek 72) pojednává o úložném prostoru pro hotovost. Od truhlice mají mít klíče úředník a důchodní písař. Následuje popis uložení peněz. Písař má zapsat do register sumu a pak má spolu s úředníkem uložit hotovost okamžitě do truhly. Na okamžitém uložení panu Vojtěchovi zřejmě velmi záleželo, je to okolnost opakující se v článku několikrát. Přičemž opět dochází k zneprůhlednění článku, protože zde stojí, že pokud měl „*úředník jaké zaneprázdnění, že by ten den toho schovati nemohl, ale druhý den konečně, aneb nejdéle do třetího dne aby schovány byly*“. Tudíž mohly peníze ležet bez ochrany až tři dny, místo daleko jednoduššího zastoupení purkrabím. Zároveň se ukazuje jistá nedůvěra v písaře, protože vrchnost uděluje písaři klíč jen proto, aby věděl, co se tam vkládá a nemohl úředníka obvinít z přebírání kompetencí. Tento motiv nedůvěry v písaře budeme moci pozorovat i v dalších článcích. Je to vlastně pochopitelné, důchodní písař manipuluje s velkými částkami a zapisuje do register, jedinou překážkou pro úpravu údajů je svědek, nicméně poměrně malý počet vrchnostenského úřednického aparátu mohl vést k tomu, že se písař s úředníkem mohli poměrně jednoduše domluvit.

Ustanovení o zámku končí článkem 73).²⁵⁷ Ten pojednává o manipulaci s hotovostí, přičemž je zde opět nařízeno vydávat peníze pouze s povolením vrchnosti, která udělí listem opatřeným sekretem. A zde se naplno projevuje jistá nedůvěra k písaři, ačkoliv se počítá s krádeží i u jiných lidí. Manipulace s hotovostí bez svolení vrchnosti je totiž chápána stejně jako krádež, po které bude následovat trest. Toto závěrečné ustanovení je tedy klíčové, protože se zde naplno projevuje diametrálně rozdílný vztah vrchnosti k úředníkovi a k písaři.

Celkový ráz pasáže o zámcích dokládá průnik podnikatelského myšlení do mentality šlechtického stavu. O tom svědčí snaha vést precizní evidenci příjmů a výdajů, snaha pojistit se proti ztrátám a racionalizace podnikatelských aktivit na panství. Instrukce je pojata silně centralisticky, neboť úředník se stává zosobněním vrchnosti na panství. Tyto prvky v určitých případech přecházejí na purkrabího, zvláště v praktičtějších záležitostech. Tato úřednickova role je znát jednak ve vztahu k poddaným, jednak k úřednickému aparátu.²⁵⁸ Místy se však tyto centralizační prvky obcházejí, jedná se zvláště o pasáže pojednávající o venkovské samosprávě, kdy je hodně pravomocí a zodpovědnosti převedeno na rychtáře. Tato nařízení jsou důsledkem snah o racionalizaci vrchnostenského hospodářství. Rychtář je osobně

257Články 67-73 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 67.

258K otázce byrokratizace J. HRDLÍČKA, *Úředník*: in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 216-220.

přítomen ve vsi, dobře se zná s ostatními osedlými a je takřka v centru dění. Z úřednického aparátu má podobné postavení pouze purkrabí resp. pojezdny, kteří mají nařízeno působit různě po panství. Nicméně jejich aktivita byla velice široká, tudíž jejich znalost byla spíše povrchní a neosobní, protože pojezdny i purkrabí mají nařízeno pečovat o stav gruntů, cest, plotů apod.

Jedinečné postavení dává instrukce úředníkovi. Z tónu, kterým byl úředník vrchností oslovován, je cítit blízký vztah a důvěra. Úředník se těší veliké důvěře, nicméně má zodpovědnost za všechno, co se na panství stane. Proto je jeho přítomnost vyžadována ve všech článcích zabývajících se finanční stránkou. Jeho postavení je dále upevněno jistou anonymitou pro okolí. Běžně se člověk s úředníkem nesetkal. Výjimku tvoří jen rychtáři, porybní a hajní. Personifikací úředníka mimo zámek je pojezdny. Navzdory článkům pojednávajícím o výjezdních povinnostech purkrabího bych daleko spíše věřil této myšlence, protože články o působení purkrabího mimo zámek považuji za starší než články o pojezdných. Pojezdny je totiž nižším úředníkem vzešlým z nutnosti rozdělit povinnosti mezi více lidí. A právě instrukce byrokratizovala vrchnostenskou správu a zaváděla širokou škálu povinností pro všechny zúčastněné. A z toho vzešlo i zřízení pojezdného.

Setkáváme se i se záležitostmi běžného charakteru jako byl výběr renty, najmutí námezdní síly a zpracování surovin. To bylo dáno vůli unifikovat jednotlivé procesy v rámci snah o zpřesnění veškerých údajů a zvýšení zisků. V instrukci se dále seznamujeme s klíčovým osazenstvem vrchnostenského dvora, ať už se jedná o písaře, porybného, šafáře, kuchmistra či holomky.

Zřízení dále stanovovalo tresty za jednotlivé přestupky, nikoliv však formou přesné definice trestu, ale prostým konstatováním faktu, že tento či onen přestupek mají být potrestány. Tento prvek bych vyložil obecnou znalostí trestů za jednotlivé prohřešky nebo naopak jejich neustálením.

Místy se instrukce stává velice nejasnou, zvláště v případech, kdy článek má přesně vyložit, jak má daná událost probíhat, nicméně ji relativizuje možným odkladem. To mnohdy působí velice kostrbatě a je to dáno nejspíše nízkým počtem soudobě vydaných instrukcí. Jejich „boom“ totiž nastává později, od druhé poloviny 16. a v 17. století, přičemž není neobvyklé opisovat ze starších instrukcí. Neexistovaly ani knihy odborníků na vrchnostenské hospodaření, s těmi se mohli vydavatelé instrukcí seznámit až v polovině 16. století. Takže občasné protiřečení či nepřesné vyjádření chápu jako začátečnickou nezkušenost.

Instrukce dále pokračuje zřízením o rybnících.²⁵⁹ Také zde jsem se pokusil rozdělit články na jednotlivé oddíly, nicméně vzhledem k jednolitému charakteru této části instrukce to bylo značně obtížné a oddíly působí na první pohled velmi obecně:

- 1) všeobecná nařízení (74-79)
- 2) správní a evidenční (80-96)
- 3) závěrečná ustanovení (97-103)

Vzhledem k menšímu rozsahu došlo ke zhuštění objemu informací do menšího počtu článků, přičemž zejména závěrečná ustanovení se zabývají obecnější problematikou. Na první pohled zaujme spojení správní a evidenční části, což je dáno obecnější formulací článků.

Hned první článek 74) obsahuje širokou škálu nařízení. Dává úředníkovi do péče všechny rybníky, strouhy a říčky. Má zajistit jejich včasné opravy a údržbu, aby nedošlo ke škodám. Dále se má starat o „*plody vejtažní i též také i tříleté*“. Jedná se nejspíše o kapry různého věku.²⁶⁰ Má dbát na to, aby byly ryby včas vysazeny i vyloveny. Důrazně varuje před tím, aby úředník tyto povinnosti zanedbal. Nabádá ke včasnému řešení problémů a pokud možno soběstačnosti při vysazování mladých kaprů. Hned z tohoto prvního článku můžeme doložit naprosto klíčové postavení rybníkářství v soustavě vrchnostenského hospodářství Pernštejnů.

Článek 75) nařizuje nové sádky zaevidovat. Tato registra má vést porybný (=fišmajstr), aby vrchnost věděla, kde je co vysazeno. Po výlovu má úředník nařízeno okamžitě informovat o vytažených rybách konkrétně rozepsaných podle jednotlivých druhů.

V článku 76) se dočítáme o způsobu prodeje kaprů. Kapři byli prodáváni na čbery, přičemž má být zaznamenáno, kolik kaprů se nachází v jednom čberu a ze kterého rybníka byla daná ryba vylověna. To bude vrchnosti oznámeno při vyúčtování z rybních rejstříků. Podobně jako u obilnin tedy vidíme snahu o přesnou a detailní evidenci. Opět se to nedá vyložit jinak, než snahou přesně určit výnosnost konkrétního druhu ryb eventuálně rybníka, protože ne vždy byl rybník postaven správně a ne vždy se ukázal jako vhodný pro chov konkrétního druhu ryby.²⁶¹

Článek 77) se týká nových násad. Nabádá, aby se rybníky nasadily

259J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 68-72.

260O kaprech a různých typech rybníků M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, str. 214; J. PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995, str. 387-388.

261Tamtéž, str. 214.

jednorázově, zřejmě aby nedošlo k tomu, že by v rybníce byli při výlovu nedostatečně velcí kapři. Na to navazuje článek 78, který nařizuje porybnému, aby veškeré násady prováděl pouze s vědomím úředníka.

V článku 79)²⁶² se dostáváme k výlovům. Porybný má nařízeno nedávat žádnou rybu zdarma nikomu, konkrétně je v článku napsáno „*otci nebo bratru neb komuož kolivěk*“. Výjimkou by byl rozkaz úředníka, který je však nabádán k tomu, aby měl svolení vrchnosti či aby se jednalo o nutnou potřebu vrchnosti. Úloha porybného v tomto případě hodně připomíná velmi dobře známé hajné. Podobně jako hajný se porybný pohybuje v prostředí, kde se točí velké sumy peněz, přičemž se jedná o velmi důležitou komoditu, která je prodávána ve velkém a dá se tedy snadno vydělat něco nekalým způsobem.

Článkem 80) se přesouváme k správní a evidenční části. Nařizuje porybnému, aby si založil zvláštní registra, do kterých bude zapisovat, co se do rybníka vysadilo a co se vylovalo. Výlov má počítat na kopy a poté si zapsat, kolik čberů byla jedna kopa. Zvláštní zřetel je zde dán na štiky. Štika totiž bývala vysazena spolu s kaprem.²⁶³ Snaží se tedy zjistit, zda se tento kombinovaný chov vyplácí. Poté píše o jakési drůbeži, která se má evidovat ve čberech či škopcích. Zřejmě se jedná o drobnější ryby či živočichy vyskytující se v rybníku.

Podobně jako u obilnin se v článku 81) řeší způsob prodeje ryb. Ryby prodává porybný na čbery, přičemž utržená suma se má zapsat písařem okamžitě po uložení do truhly. Opět se setkáváme se dvěma předepsanými holomky, z nichž jednomu je nařízeno ryby prodávat a druhému chránit truhlici. Podobně jako u truhlice, do které byly odváděny poplatky a renta, má mít klíče od této truhlice úředník s písařem. Je zvláštní, že jeden klíč nedostal také porybný, který v podstatě vše kolem prodeje řídil. Je to zřejmě důsledek jeho nižšího postavení ve srovnání s jinými úředními osobami.

S tím se setkáváme i v článku 82), kdy je písař nabádán, aby finanční otázky řešil s porybným i s úředníkem. Písař si má dělat průběžné součty utržených peněz, nejspíše z důvodu kontroly. Písař je také nabádán k tomu, aby si daleko více hleděl utržené sumy, než toho, kde a komu byla ryba prodána. Teprve konečné vyúčtování se má odehrát za přítomnosti porybného a zapsat do rybních register. Zisky z jednotlivých druhů ryb mají být napsány odděleně. Tato opatrnost svědčí o tom, jak

262Články 74-79 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 68.

263F. MATĚJEK, *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě*, str. 106.

moc vrchnostem na rybníkářství a prodeji ryb záleželo, jistá podezíravost se přesouvá na nižší složky úřednického aparátu. To by mohlo znamenat, že výnosy z ryb byly pro vrchnost daleko důležitější, než se na první pohled zdá. Vedení rybníčních register je novinkou, která v mladších instrukcích našla také uplatnění.²⁶⁴

Instrukce k prodeji pokračují článkem 83). Porybnému je nařízeno, aby při prodeji na čber zavolal písaře, který měl zapsat jméno kupujícího. Písař je nabádán k tomu, aby dohlédl na prodej správnému člověku, kterého mu nahlásil porybný. Podle všeho se jednalo spíše o větší zakázky, protože písař měl také zapsat počet jednotlivých druhů ryb v nádržce (konkrétně „*aby se ukazovalo, kam se obrátí co, pro shledání summy podle násady*“). Zde šlo o to, aby se vědělo, jak výnosný je konkrétní rybník, což nelze vysvětlit jinak, než že se různě experimentovalo jak s typem rybníka, tak s druhem vysazených ryb a evidence měla ukázat, které druhy ryb jsou schopné vedle sebe přežít v jakém typu rybníka. Samozřejmostí je již snaha přesně zjistit výnosnost konkrétních druhů ryb.

Velice originálně začíná článek 84), ve kterém vydavatel konstatuje, že úředník nemůže být osobně přítomen každému prodeji. Proto má úředník dávat velký pozor na porybného a za veškerá provinění jej trestat, opět se nesetkáváme s konkrétní formou trestu. Definiuje povinnost porybného dbát na dobrý stav a dostatečný počet nástrojů nutných k vykonávání jeho povinností a důrazně jej varuje před prodejem bez úředníkovy souhlasu. Poněkud matoucí je obrat „*neprosazuj na čbery tu, leč jest přítomnost úředníka*“. To je podle mého názoru jen jinak vyjádřena nutnost souhlasu, nezapadalo by to do celkového smyslu tohoto článku. Zde můžeme opět postřehnout jistou podobnost s hajnými, kteří také měli ve zvyku obchodovat na vlastní pěst.

V článku 85) se rozvíjí povinnost porybného udržovat vybavení v dobrém stavu. Zde jsou konkrétně jmenovány sítě, přičemž porybný je nabádán, aby poškozené sítě buď opravil, nebo včas zajistil nové. Porybný má provádět údržbu osobně, pokud by ji však nebyl schopen zvládnout, pomohou mu holomci ze zámku. Zvláštní článek týkající se sítí je podle mého názoru vymezen zvlášť, protože síť je nejdůležitějším z nástrojů využívaných při výlovu. Toto nařízení spoléhající se pouze na porybného je na rozdíl od nařízení o vedení register naprostou anomálií, na což upozornil Václav Černý.²⁶⁵

264V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 242.

265Tamtéž, str. 244.

Veškerá nařízení o vybavenosti shrnuje článek 86).²⁶⁶ Zde je suše konstatován fakt, že veškeré vybavení, jmenovitě vlečné sítě a škorně, je uloženo u porybného. Je to z toho důvodu, aby se jednotlivé nástroje či sítě nepoškodily. A pokud porybný své povinnosti zanedbá, má jej úředník přimět k tomu, aby si hleděl svých povinností. Je zajímavé, že se zde nikde nedočítáme o daleko jednodušším řešení, kterým by bylo prosté nahrazení porybného někým jiným. To by mohlo svědčit o faktu, že byl porybný velice specificky zaměřený člověk, jehož odborné znalosti nebyly běžné.

V článku 87) se setkáváme s prodejem ve velkém. Je nařízeno prodávat za co nejvyšší cenu, což by možná odkazovalo na to, že ceny byly závislé spíše na smlouvání. Od každého, kdo si koupí na čber má být vzato jakési potvrzení. Stejně se má postupovat i v případě zamluvení koupě, kdy má být v listu napsáno „*co a zač bere a do kterého času zaplatiti má*“. Prvně se zde setkáváme s konkrétně jmenovaným rybním písařem. Veškeré pravomoci písaře obsažené v předchozích člancích o rybnících tedy spadají pod něj. Nevyloučil bych ani starší dataci tohoto článku jen náhodou zařazenou až po člancích, kde písař vystupoval. Na tyto listy má být vyhrazena zvláštní truhlice, do které je uloží rybníční písař za přítomnosti úředníka a důchodního písaře. Dokonce je nařízeno, aby se tato truhlice nacházela ve sklepě. Na tom samém místě se má dále vyskytovat i druhá truhlice, ve které bude uložena hotovost získaná prodejem ryb. Od těchto dvou truhlic mají mít klíče úředník, důchodní písař a rybníční písař. Detailní popis truhlice chybí, nicméně se v článku píše „*a tak aby jeden bez druhého pro všelijaký v tom omyl anebo jakú výmluvu do té žádné truhlice nemohl*“. To by nasvědčovalo tomu, že se jednalo o truhlice se třemi zámky. Závěrem je nařízeno, aby listy nebyly vydávány nikomu, jen kupujícímu. Setkáváme se tedy se dvěma novinkami, klíče od truhlice s penězi utrženými za ryby mají tři osoby a dokonce je zde naznačen i popis truhlic. Je tedy pravděpodobné, že podobné truhly byly i pro hotovost v kompetenci důchodního písaře.

Instrukce k prodeji se dále rozvádějí v článku 88). Definuje „*prodej po různém*“, což je nejspíše prodej po různých váhách, nejen na čbery. Tomu by nasvědčoval i fakt, že peníze získané takovým prodejem mají ukládat do uzamknutelného pouzdra, které má být zaopatřeno proti troušení peněz. Zajímavé je však rozdělení péče o toto pouzdro. Klíče má mít důchodní písař, ve dne ji má hlídat rybní písař a v noci má být uložena u úředníka. Tito tři mají také co nejčastěji

266Články 80-86 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 69.

provádět vyúčtování a jednotlivé sumy mají být zapsány ve tři rejstříky. Toto je velmi komplikovaný proces daný nejspíše tím, že prodej v menších vahách byl daleko běžnější než ve čberech. Tomu by nasvědčovalo i velice volné nařízení o vyúčtování, z čehož bych usuzoval, že probíhalo velice často, a tak nebylo nutné definovat přesný den. I ta až přehnaná péče o pouzdro s penězi by tomu nasvědčovala.

Vyúčtování se podrobněji řeší v článku 89). Definuje, že kapři se mají prodávat na čbery, štiky na kopy a drůbež na vědra nebo škopky. Pak se má denně nebo alespoň v sobotu všechno zapsat, zvláště dlužné částky do všech třech register. Dále nařizuje třikrát evidovat nejen všechny zisky a dluhy, ale i cedule od kupců podle článku 87. Denně se má také zapsat větší zisk, který by nepatřil do přenosného pouzdra. K tomu se vztahuje pasáž nařizující včasné mazání částek po uložení do truhlice, aby nedošlo ke zmatkům. To by tedy nasvědčovalo, že evidence byla pojata u velkých zakázek dočasně pro momentální potřebu úředníka a že trojí registra, o kterých se dočítáme v tomto článku, byla pouze dočasná pro momentální potřebu úředníka a obou písařů. To je nový faktor, se kterým jsme se předtím nesetkali. Dřívější články zabývající se evidencí tento prvek neobsahují. Zároveň se nám odhaluje situace, která mohla vést ke zmatkům ve finančnictví, někdo prostě mohl zapomenout daný údaj vymazat.

Článek 90)²⁶⁷ se zabývá opravami a novostavbami v oblasti rybníkářství. Ty má na starosti porybný, který je musí nahlásit úředníkovi. Ten má danou situaci vyřešit a na podzim oznámit vrchnosti. To má praktický účel, přes zimu se totiž musí nashromáždit materiál nutný k opravám, protože v létě je potřeba pracovat na poli.

Na to navazuje článek 91), který nařizuje porybnému, aby měl přehled o opravách, které je nutné provést na rybnících. Ty má provádět se dvěma pacholky, které k tomu dostal od úředníka. Pokud by na to z nějakého důvodu nestačili, měl to oznámit úředníkovi, který to měl nahlásit vrchnosti. Setkáváme se tedy s anomálií oproti článku 85, kdy bylo na opravy možno povolát i další holomky ze zámku. Tento rozpor si nedovedu nijak vysvětlit, je možné, že určitou roli hrál rozsah opravy, protože nelze vyloučit povolání robotníků k opravám. Robota spojená s prací na rybníku totiž byla daleko méně reluována než robota na poli.²⁶⁸

To by potvrzoval totiž článek 92). Ten počítá se záplavami a nařizuje porybnému, aby zabránil protržení hráze a poškození objektu jako takového. Navádí

²⁶⁷Články 87-90 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 70.

²⁶⁸A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 115; V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 107.

jej k tomu, aby pro tento případ provedl „oprávky v chobotích (tj. záliv či úzký pruh rybníka²⁶⁹) anebo v splavích“. Důrazně tedy varuje před zanedbáním případného ohrožení, přičemž zodpovědnost není přenesena jen na porybného, nýbrž i na úředníka. To si vysvětlují klíčovým postavením rybníkářství ve struktuře vrchnostenského hospodářství. Jednalo se o nejvýnosnější složku, a tudíž jakékoliv zbytečné ztráty byly velice nemilé. Proto se odpovědnost přenáší na člověka reprezentujícího vrchnost na panství. Jedná se zároveň o nový prvek v instrukci, do té doby byla odpovědnost vždy přenesena na konkrétní níže postavenou osobu, která za daný dílčí problém zodpovídala.

V článku 93) se začínáme mírně odchylovat od rybníkářské problematiky. Nařizuje, aby veškeré opravy hospodářských objektů byly zvláště zapsány a vyúčtovány. Umožňuje provést opravu za pomoci námezdní síly, konkrétněji „projednáním úkolem“. To znamená, že na danou práci měl být najat úkolník, nikoliv nádeník. To bude spíše zpřesňující opatření kvůli vyúčtování.

Článek 94) se vrací k prodeji ryb. Zde konkrétně řeší problém dopravy, kdy vrchnost vyčleňuje 10 kop grošů českých na podzim a 8 kop grošů českých na jaře, „aby se lidem při každém polúletí podle ukázání od fůr rybních, plodových, podzimních i jarních, tam hned při rybnících platilo“. Důvodem je pragmatická úvaha, že je zbytečné, aby se poddaní museli dostavit pro peníze na zámek a zanedbávali tak svoje grunty. Případný nedostatek peněz má být včas oznámen. Pomoc při výlovu a rozvozu ryb byla tedy pro poddané vítanou formou přivýdělku. Zároveň se má evidovat při výběru svatohavelského a svatojiřského úroku počet fůr při vyúčtování. Toto poslední nařízení působí velice zvláštně, vykládám si jej tak, že každý poddaný měl při odvodu renty také zapsáno, kolik povozů s rybami odvezl. Účel tohoto nařízení je ale nejasný, možná se jednalo o preventivní opatření pro případ pozdního dodání vyšší sumy, která byla poté strhnuta z renty. Podobně nařizuje článek 95) vyplatit lidem i další práci na rybníku, ovšem pouze pokud vrchnost dá na to peníze. Celé znění obou článků nasvědčuje tomu, že by se mělo jednat o novou formu roboty.²⁷⁰

V článku 96) se opět vracíme k dluhům. Tentokrát se jedná o dlužné částky poddaných za ryby. Ty má za úkol evidovat rybníční písař, který má tyto dluhy také vymáhat. Vymožené peníze má poté spolu s důchodním písařem zaevidovat a

269Vokabulář webový, <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>, ověřeno 16. 6. 2013.

270A. MÍKA: *Poddaný lid*, str. 95; články 94 a 95 zmiňuje i F. MATĚJEK, *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě*, str. 104; V. BŮZEK, *Věk urozených*, str. 206.

společně za přítomnosti úředníka uložit do truhly. Nabádá, aby se peníze nechovaly po komorách. Zajímavé ale je, že pokud by se jednalo o větší sumu peněz, má jít s písařem doprovod. Tento článek nám dokládá hned tři fakta: jednak definuje jasné podřízení rybníčního písaře důchodnímu písaři, který je přítomen při všech klíčových povinnostech rybníčního písaře, jednak dokládá prodej jednotlivých ryb na dluh poddaným, ovšem podle všeho se nejednalo o velké částky, a jednak dokládá, že větší sumy peněz byly ze strany poddaných dluženy jen zřídka. Navíc se zde opět objevuje snaha tyto peníze chránit, když je rybníčnímu písaři dán doprovod. Bohužel se nedozvídáme, zda se jedná o preventivní opatření proti lapkům či zda se očekával určitý odpor při vymáhání dlužné částky.

Článek 97)²⁷¹ otevírá poslední část pasáže o rybnících. Jedná se o závěrečná ustanovení, kde se zpřesňují určité detaily a nejasnosti v instrukci. Nejedná se tedy primárně o nařízení vztažená k rybníkářství, ale o závěr instrukce jako celku. Hned článek 97 vymezuje vzájemný poměr mezi úředníkem potštejnským a litickým. Staví litického úředníka spíše do role řadového úředníka, protože má nařízeno nijak nezasahovat do poměru mezi vrchností a poddanými (*„nemá lidi rovnat o nic, ani jich slyšet, ani jim co rozkazoval“*). Dozvídáme se tedy, že panství Potštejn a Litice mělo, jak už název napovídá, dvě správní centra, nicméně Litice byly správně podřízeny Potštejnu. Kromě administrativního zjednodušení bych zde viděl ještě jeden motiv, který však navazuje na obraz potštejnského úředníka v očích poddaných. Potštejnský úředník byl nižší šlechtic, který reprezentoval vrchnost a jako takový nemohl mít jakoukoliv konkurenci. Proto byl správce Litic fakticky dán na roveň nižšímu úřednictvu na Potštejně. Navíc není vůbec jisté, zda se jednalo o šlechtice. V článku 105, který pojednává o ročních platech čeledi na Liticích, není totiž první člověk v seznamu zapsán s přívlastkem pan, na rozdíl od Sudličky a Okrouhlického. Naproti tomu má ale vyšší mzdu než zbytek litického osazenstva, z čehož lze odvodit, že se jednalo o správce Litic, tj. litického úředníka. Nicméně vyjmutím správy Liticka z jeho kompetence mu zbyla pouze pravomoc nad čeledí, čímž byl fakticky degradován na šafáře.²⁷²

V článku 98) dochází ke zpřesnění vzájemného postavení obou úředníků, protože jako nejvyšší nadřízený litické čeledi je jmenován potštejnský úředník. Má dbát na dobré zacházení s ní a na to, aby měla dostatek ryb tradičně již vyjma

271Články 91-97 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 71.

272Tamtéž, str. 74.

pstruhů, což mimo jiné dokládá klíčové postavení ryb v jídelníčku čeledi.

Článek 99) se týká purkrabího, který je nabádán, aby celou instrukci průběžně prostudovával. Navazuje to na jeho výjezdní povinnosti, protože má nařízeno seznámit s tímto nařízením poddané. Zároveň bych to vnímal i jako pojistku pro případ absence úředníka či jeho vědomé porušování instrukcí. Vrchnosti zkrátka šlo o to, aby byla instrukce známá, dodržovaná a hlavně aby nedošlo ke zmatkům v případě nemoci, absenci či úmrtí úředníka.

Velkou neznámou je článek 100). Jedná se totiž o článek, který není dokončený, v úvodu se říká pouze to, aby byla instrukce dodržována, přičemž měl evidentně pojednávat o nejasnostech (*„byloli by co potřebného, že by bez toho bejti nemohlo, mohl by v tom z dotazem úředníka“*). Jedná se o naprostou anomálii v celé instrukci i ve srovnání s dalšími instrukcemi, kde se setkáme například s prokazatelně mladším článkem, ovšem nikdy ne s článkem neúplným.

Článek 101) se vrací k absenci jakéhokoliv člověka ze zámku. Nabádá jej, aby se nezdržoval *„dole“*, pokud to není vysloveně nutné. A i v tomto případě to má včas oznámit. Tento kratičký článek ve zkratce shrnuje rozsáhlejší články 3, 4, 5, 11 a 15. Předpokládám tedy, že tento článek bude pravděpodobně staršího data a do instrukce byl zařazen buď omylem, nebo ve snaze zkompletovat veškerá starší i nová nařízení pro panství.

Skutečně epilogicky zní článek 102), ve kterém jsou Sudlička a Okrouhlický, který je zde již jmenován jako purkrabí, vyzváni, aby spolu každou neděli probírali situaci na panství. Zároveň mají dohlédnout na plnění tohoto nařízení. Mají si zároveň rozdělit práci spojenou s administrativou na panství. Mají společně dojít k nejlepšímu řešení a jednat svorně. Jedná se spíše o takové společenské kliše, kdy jsou spolupracovníci nabádáni ke svornému a pragmatickému jednání. Taková nařízení neberou v potaz ani vztahy mezi oběma zúčastněnými, ani jejich povahové vlastnosti. Bylo by zajímavé zjistit, do jaké míry byla nařízení tohoto článku dodržována. Navíc se zde ukazuje dvojí role úředníka. Vnější role jej staví do pozice zosobnění vrchnosti, které není nikdo na panství roven a která rozhoduje o všem. Vnitřní role je však pragmatičtější a vrchnost jej nabádá k dialogu s purkrabím, jehož role je zvýrazněna zvláště nařízením rozdělit reálné pravomoci mezi tyto dvě osoby.

Posledním článkem ustanovení o rybnících je článek 103).²⁷³ Je velice podobný článku 1, nařizuje totiž, aby byla instrukce dodržována, a v případě

273Články 98-103 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 72.

nejasností se má úředník obrátit na vrchnost, která se nebrání ani případné úpravě nařízení. Dále doporučuje mít přehled ve všech registrech a netolerovat žádné porušení nařízení. Zde je další případ několika málo konkrétně specifikovaných trestů. Úředník má potrestat člověka „*věží, ne bitím*“. Je otázka, jak si tento záchvěv humanity vysvětlit, jako nejpravděpodobnější se mi zdá snaha vést vůči vlastním poddaným spíše mírnější represivní politiku, aby se zamezilo sbíhání poddaných k sousedním vrchnostem. Jistou roli hraje jistě i ekonomický aspekt, pokud by byl člověk zadržen na delší dobu či fyzicky potrestán v létě, bude chybět na poli a práce se pozdrží.

Co se týče charakteristiky pasáže o rybnících, lze ji rozdělit do dvou větších podcelků. Články 74-96 pojednávají skutečně konkrétně o rybníkářství, kdežto články 97-103 jsou spíše obecnější a jedná se o snahu instrukci nějakým způsobem uzavřít. Proto je zde obtížnější stanovit okruhy podobně jako v pasáži o zámcích. Vymezení těchto článků do kratší podkapitoly instrukce si lze snadno vysvětlit jednak klíčovým postavením rybníkářství v systému vrchnostenského hospodářství, jednak definicí celé řady nových prvků, které jen dokládají vyspělost rybníkářství 16. století.²⁷⁴ Jedná se o funkci rybního písaře, zpřesnění povinností porybného i holomků k němu přidělených a v neposlední řadě i o konkrétní postup při prodeji ryb detailně napsaný ve srovnání s jinými komoditami, se kterými mohla šlechta obchodovat (obilí, dobytek). Možná se jednalo snahu o vymezení problematičtější části instrukce, kde bylo předpokládáno, že by mohlo dojít k dílčím úpravám. Těm by tedy podléhala druhá a kratší část instrukce a v případě potřeby i pár článků instrukci uzavírajících. Jistým dílčím úpravám také mohly v případě potřeby podléhat články 97 a 98, kde je velice posílena centrální úloha potštejnského úředníka. Nesmíme totiž zapomínat, že se zde pracuje pouze se dvěma konkrétními lidmi, Albrechtem Sudličkou z Borovnice a Janem Okrouhlickým, kteří mohli odejít z pernštejnských služeb ještě před svou smrtí a přenechat své místo někomu jinému, kdo by se nemusel ukázat jako dobrý služebník pana Vojtěcha z Pernštejna. Tyto závěrečné formulace o případných úpravách patří k běžným součástem hospodářských instrukcí.²⁷⁵

Toto vydělení z pasáže o rybnících má ovšem jednu velkou přednost. Umožňuje nám snadněji ilustrovat a pochopit již plně vyvinutého podnikatelského

274Na to upozornil již Alois Míka, srv. A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 114.

275V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 22.

ducha šlechty první poloviny 16. století. V pasáži o zámcích lze toto zpozorovat také, zejména ve snaze vést velice důkladnou evidenci, nicméně s detaily pracující část o rybnících je informativně hodnotnější. Vyjeví se tu například i určité pochybnosti o poctivosti nižších úředníků, což je umocněno až přehnanou péčí o bezpečné uložení získaných financí. Nicméně zde narážíme na problém, že instrukce byla pouze návodem, jestli vše probíhalo tak, jak je zde napsáno, je jiná otázka.

Zcela na konci instrukce stojí ještě 6 posledních článků.²⁷⁶ Jedná se o nejkratší část instrukce, která se týká čeledi a útrat na Potštejně a Liticích. Článek 104)²⁷⁷ nám podává přehled o čeledi na Potštejně a o její roční mzdě. Zcela výjimečné postavení mají Sudlička se 40 kopami grošů a Okrouhlický s 20 kopami grošů.²⁷⁸ Jako jediní jsou titulováni „pan“, tudíž odvozují, že oba byli nižšími šlechtici či měšťany. Setkáváme se tu i s úřadem, který není nikde v instrukci zmiňován. Jedná se o „písaře pojezdního“. Ten je platově roven písaři důchodnímu (8 kop grošů), písař rybní má o kopu grošů méně. Více má již jen polesný Falt (12 kop). Zbytek platů se pohybuje v rozmezí od 2 kop do 7 kop v závislosti na tom, co všechno daná osoba dělala. Například 7 kop získal jistý Martin, který je zván kovář a holomek. Nejnížší mzdu mají učedníci a děvečky. Zajímavou anomálií je jiný Martin, který dostával 4 kopy. Je označen jako bezruký holomek. Nutně zde vyvstává otázka, proč si na Potštejně udržovali člověka, který nemohl zastat žádnou práci. Jistým vysvětlením by mohla být lítost. Možná se ale jednalo o přezdívkou nějakým způsobem charakterizující jednu z jeho vlastností. Další zajímavostí je plat šafáře Kuby Záchlumského, jehož plat 4 kopy je nižší než u některých holomků. Tento článek je nesmírně zajímavý, nicméně snahy o identifikaci jednotlivých postav v součinnosti s dalšími prameny by vydal na samostatnou práci. Celkem bylo na Potštejně placeno 42 lidí.

To vynikne ve srovnání s článkem 105),²⁷⁹ kde se seznamujeme s čeledí litickou. Na Liticích bylo placených osob pouze 15. Hádankou je hned první člověk, Zich, u něhož je pouze napsáno „poručeno 7 kop“.²⁸⁰ Je to nejvyšší mzda na Liticích,

276S těmito články hodně pracovali Václav Černý a Alois Míka, srv. V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 102-103; A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 59, 150-152, 155.

277J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 72-74.

278Velice přehledně zpracoval tabulku se mzdami Václav Černý, srv. V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 106.

279Tamtéž, str. 74.

280S jeho zařazením si zcela evidentně nebyl jist ani Václav Černý, neboť tato mzda není uvedena v jím

což je vlastně důvod, proč předpokládám, že Zich byl litickým úředníkem. Za ním stojí Jíra, který byl šafářem a holomkem s 5 kopami grošů. Je to jeden ze dvou případů, kdy má stejná funkce vyšší mzdu než na Potštejně, což lze ale snadno vysvětlit tím, že Jíra byl na rozdíl od potštejnského Zeyška také holomkem (druhým je pozedný hlásný, kde by jediným vysvětlením mohla být délka služby). Zbytek platů se pohybuje od 2 kop do 4 kop, přičemž opět jsou ženy placeny méně.²⁸¹

Články 106)-109)²⁸² jsou výčtem různých půlročních útrat, nejprve potštejnských placených a neplacených, poté litických placených a neplacených (tj. vypěstovaných). Za každým článkem je součet všech výdajů. Jedná se však pouze o doporučené útraty. To přesně zapadá do charakteru hospodářských instrukcí, neboť se jedná o pánovu představu o útratách na obou sídlech, nicméně s tím, že pro případ potřeby je možné utratit větší částku. Tyto články měly být úředníkovi návodem pro zásobování obou dvorů. Je to naprostá anomálie, se kterou se v mladších instrukcích nesetkáváme.

Obecně se dá z této části instrukce vyčíst, že Potštejn obhospodařovalo téměř třikrát více lidí než Litice, což by zhruba odpovídalo i výdajům za jednotlivé položky jmenované v článcích 106-109 při srovnání obou sídel. Díky vyšším mzdám lze také odvodit, že práce na Potštejně byla chápána jako lukrativnější než na Liticích. Čeled' na Potštejně má také konkrétněji vymezené povinnosti.

Zřízení předepsané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického je nejobsáhlejší ze všech mnou prostudovaných instrukcí. Je obsáhlejší jednak rozsahem, jednak tematicky, protože řeší prakticky všechno, kde se mohl vyskytnout nějaký problém. Zároveň obsahuje i řadu evidentně nových nařízení (články o rybnících) či zpřesňuje dosavadní zvyklosti. Jedná se o jedinečný pramen, který nám poodhaluje představu Vojtěcha z Pernštejna o řízení panství.

zpracované tabulce, srv. V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 106.

281A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 152.

282J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 74-77.

5. Zřízení vydané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství pardubického

Zřízení vydané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství pardubického je druhou dochovanou instrukcí vydanou tímto šlechticem.²⁸³ Jedná se nejspíše o výtah ze staršího nedochovaného zřízení, na což upozornil již Josef Kalousek.²⁸⁴ Toto nedochované zřízení bude nejspíše starší než zřízení pro Potštejn a Litice, neboť se týkalo centrálního panství. Dochované zřízení pro Pardubice bude nejspíše z druhé poloviny vlády pana Vojtěcha z Pernštejna, neboť se v něm odráží i jistá zkušenost z praxe, jak bude ještě ukázáno.²⁸⁵

Jedná se o méně známé zřízení hojněji citované pouze Václavem Černým obvykle v souvislosti se snahou upozornit na pokus o vytvoření jednotného řešení problému pro celé dominium.²⁸⁶ V. Černý ji velice často používal jako modelový vzor pro 1. polovinu 16. století, což je dáno její přehledností ve srovnání s objemnou potštejnskou instrukcí - skládá se z pouhých 39 článků, což je však dáno charakterem této instrukce, kterým byla pouhým výtahem obsáhlého zřízení. Originál byl nejspíše srovnatelně dlouhý s potštejnsko-litickou instrukcí, ne-li delší.

Jmenovitě se zde setkáváme s Pavlem Vanišem, o kterém Kalousek předpokládá, že byl purkrabím, což lze doložit i ze znění jednotlivých článků, kde se o něm píše ve třetí osobě. Kalousek dále předpokládá, že úředníkem, který je zde jmenován také hejtmanem, byl Beneš Bukovský z Hustiřan. Kalousek upozorňuje na fakt, že Pavel Vaniš byl mezi pardubickými úředníky již od roku 1509.²⁸⁷

Nálezcem a prvním vydavatelem pardubické instrukce byl František Palacký, který ji zčásti vydal společně s potštejnsko-litickou instrukcí.²⁸⁸ První kompletní vytištění se nachází v Archivu českém XXII, ve kterém Josef Kalousek opět očísloval jednotlivé články a domyslel špatně čitelná slova.

Podobně jako v případě potštejnsko-litického zřízení jsem se pokusil vymezit okruhy zahrnující jednotlivé články:

283J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 77-85.

284Tamtéž, str. 77.

285Václav Černý jej však datoval k r. 1525, V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XIX. století*, Praha 1930, str. 337.

286Tamtéž, str. 63, 88, 96, 98, 113, 120, 154, 238.

287J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 78.

288F. PALACKÝ, *Pana Vojtěch z Pernštejna zřízení o správě hradu a panství Potenštejnského a Litického*, *Časopis českého muzea* 9, 1835, str. 287-288.

- 1) úvodní (1-2)
- 2) bezpečnostní (3-10)
- 3) evidenční a provozní (11-24)
- 4) správní (25-34)
- 5) sirotčí (35-37)
- 6) závěrečná ustanovení (38-39)

Rozdělení na tyto okruhy bylo obtížnější než u potštejsko-litického zřízení, neboť se jedná o pouhý výtah z podrobnější instrukce, tudíž nepracujeme s kompletním obsahem, jen s jeho reprezentativní částí. Celkově se dá ale říci, že struktura pardubického zřízení je obdobná jako u první části potštejsko-litického zřízení (články o zámcích) s výjimkou závěrečného ustanovení. Kratší pasáže se týkají rybníkářské problematiky, které bylo na Potštejně věnováno značné pozornosti. Nově se vyskytují články pojednávající o sirotcích. Široký prostor je opět věnován klíčovým tématům instrukce – bezpečnosti, provozu, evidenci a správě.

Článek 1) patří mezi nejobsáhlejší články v instrukci. Na rozdíl od potštejského zřízení zde chybí oslovení úředníka. Následuje odkaz na starší vydání zřízení pro pardubického úředníka, přičemž dává najevo vůli pokračovat v nařízeních stanovených starším zřízením. Tento výtah byl vydán proto, že *„to zřízení jest obšírně sepsané a k častému přečtení obtížné“*. V tuto chvíli se nabízí otázka, zda byl vydán podobný výtah i pro Potštejn. Zcela jistě se nic podobného nezachovalo. Tudíž buď vydán byl a nedochoval se, nebo vydán nebyl, což by napovídalo, že pardubická instrukce byla mnohem rozsáhlejší než instrukce potštejsko-litická. Toto vysvětlení je podle mého názoru pravděpodobnější, zvláště z toho důvodu, že výtah pardubické instrukce obsahuje články s širší tematikou, což je důsledek klíčového postavení pardubického panství v rámci českých pernštejských statků. Objevuje se apel na časté čtení výtahu instrukce. Nejasnosti má řešit buď nahlédnutím do kompletní instrukce, nebo dialogem s vrchností, s čímž se však setkáváme i na Potštejně s tím rozdílem, že na Potštejně byl takto obecně úředník instruován až v závěrečných ustanoveních.²⁸⁹ Vrchnost dále odkazuje na jakýsi seznam osob přidáný k celé instrukci, které jsou z kompetence úředníka vyňaty, a úředník nemá s nimi nic dělat bez souhlasu vrchnosti. Článek 1) nám navíc ukazuje nepraktičnost dlouze psaných instrukcí. Jejich nevýhodou je, že jsou zkrátka špatně zapamatovatelné. Je tedy pravděpodobné, že výtah vznikl za účelem zapamatování si důležitých nebo řídčejí

²⁸⁹Tamtéž, č. 46, str. 72, čl. 103.

užívaných článků. To by zapadalo do pojetí Václava Černého, který instrukce chápal jako vodítka pro úředníky, což dokládal právě na pardubickém článku 1.²⁹⁰ Novinkou je také úvodní pobídnutí ke konzultaci s vrchností, což lze vysvětlit tak, že až dosud měl úředník snahu postupovat více samostatně. Navíc byl tento apel v potštejnsko-litické instrukci až v úplném závěru instrukce, což nepůsobí efektivně, protože logika věci napovídá, že by to mělo být vyřčeno na začátku.

V článku 2)²⁹¹ je úředník ustanoven správcem „*zámku Pardubic, panství a statku pardubského a kunětickohorského se vším a všelijakým příslušenstvím k spravování*“. Do správy jsou mu dáni také všichni poddaní a všechny důchody. Takto precizní vymezení úřednickových kompetencí na Potštejně postrádáme.²⁹² Vysvětluji si to menším hospodářským významem potštejnsko-litického panství ve srovnání s Pardubicemi, kde bylo v kompetenci úředníka také velké poddanské město, tudíž sám o sobě velký zdroj vrchnostenských příjmů včetně úvěru.²⁹³ Svou roli jistě hrála i potřeba vymezit vztah mezi úředníkem a pardubickými konšely.

Článkem 3)²⁹⁴ otevíráme bezpečnostní problematiku. Úředník je instruován, aby netrpěl „*zřetelných neřádů*“, přičemž upozorňuje zvláště na čeled' a služebnictvo. Má také dbát na pořádek ve městě, čímž by se mimo jiné potvrzovala má teorie o přesnějším vymezení působnosti. Zároveň opět narážíme na odvolání se k pánovi v případě dlouhodobějších nepokojů. Tento prvek, kdy je úředník více nabádán ke konzultaci je v pardubické instrukci velice častý, což si vysvětluji tím, že ač zaneprázdněn, objevoval se Vojtěch z Pernštejna v Pardubicích přece jen dost často, což se o Potštejnu jistě říci nedá. Byla zde tedy snaha vést lokálního úředníka k větší samostatnosti, protože on byl zosobněná vrchnost. Totéž nebylo ale žádoucí na centrálním panství, kde vrchnost nesměla mít viditelnou konkurenci. Jistým vodítkem k tomu by mohlo být i méně vřelé oslovení v úvodu, kde postrádáme oslovení křestním jménem.

V článku 4) se setkáváme s apelem na ochranu zámku. Má být opatrován ve dne i v noci, aby nebyl vystaven nebezpečí. Podobně jako na Potštejně je zodpovědnost za bezpečnost zámku rozdělena mezi úředníka a purkrabího, zde Pavla

290V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 21.

291Články 1-2 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 78.

292Srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 57.

293P. VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15. - 17. století*, Pardubice, str. 173-181.

294Články 3-10 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 79.

Vaniše. Článek 4 ve stručnosti shrnuje tematiku potštejnsko-litických článků 3, 4, 5, 13, 14, 16 a 17,²⁹⁵ přičemž potštejnsko-litické články 3-5 připomíná dále článek 5, který pojednává o odemykání a zamykání zámku, přičemž podobně jako na Potštejně má být přítomen purkrabí. Pavel Vaniš má dále chránit klíče od zámku, je nabádán, aby měl přehled o čeledi. Dále má také na starosti zásobování a dozor nad kuchyní, pivnicí, pekárnou a pivovarem. Vrchnost dále přenáší veškerou rozhodovací pravomoc nad čeledí na Pavla Vaniše, přičemž úředník má zasáhnout pouze v případě, že Vaniš nebude vědět, jak postupovat. V případě dlouhodobější neposlušnosti čeledína vrchnost doporučila propuštění ze služby. Podobně jako na Potštejně je tedy čeleď zahrnuta do bezpečnostních článků, přičemž dozor nad ní má svěřen purkrabí i s trestní pravomocí. To se na Potštejně nevyskytovalo, což by mohlo opět ukazovat na snahu nedat pardubickému úředníkovi více pravomocí, než je nezbytně nutné. Lze tady vyzorovat určitý rozdíl mezi Janem Okrouhlickým z Potštejna a Pavlem Vanišem. Okrouhlický byl purkrabím-pojezdným,²⁹⁶ kdežto Vaniš je spíše purkrabí-šafář, což je podle mého názoru dáno odlišným charakterem panství. Na panství Potštejn a Litice se žádné velké sídlo srovnatelné s Pardubicemi nenachází, tudíž je nutné pracovat s velkým počtem osad. Naproti tomu Pardubice jsou jasným a dominantním centrem panství, ze kterého se dalo celé panství snadněji kontrolovat, tudíž se mohl purkrabí zaměřit více na své povinnosti na zámku. Navíc se dá předpokládat, že větší kontrola je potřeba právě na Pardubicku, neboť jistě jako centrální panství lákalo obrovský počet námezdních sil. Na to plynule navazuje článek 6), který pojednává o přijetí čeledi, holomků a hlásných do služby, kdy o tom mají rozhodnout úředník spolu s Pavlem Vanišem.

Článek 7) je charakterem velice podobný článku 11) z potštejnsko-litického zřízení.²⁹⁷ Úředník má totiž mít „*vědomost o vší čeledi*“. Konkrétně se jedná o jejich přítomnost ve dne, ale hlavně v noci. Na rozdíl od článku 11) z Potštejna je zde však jasně napsáno, že dohlédnout mají úředník s Pavlem Vanišem, což je zdůrazněno ještě v závěru článku, který nabádá k tomu, aby trestali tato provinění. Velmi vzácný je článek 8), který pojednává o trestech. Úředníkovi je nařízeno, aby dohlédl na to, že všichni služebníci i čeleď spolu vycházejí korektně. Případné provinění má úředník trestat „*závazkem* (tj. domluvou) *neb věží*“, přičemž má ihned informovat pána. Je to symbolická tečka za bezpečnostními články, neboť to je jediná

295Bezpečnostní články z potštejnského zřízení J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 58-59.

296Srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, čl. 21, str. 60.

297Tamtéž, str. 59.

část instrukce, kde jsou jak na Potštejně, tak v Pardubicích jasněji vymezené tresty za provinění.

S potštejnsko-litickou instrukcí je velmi těžko srovnatelný článek 9). V něm se totiž dostáváme do města Pardubic. Plynule tedy dochází k přechodu ze zámku do města, kdy je úředník nabádán, aby dohlédl na dodržování nařízení. Zde se také setkáváme s odkazem na „*zřízení otcem majm a mnou způsobená*“. To dokládá tezi Petra Vorla, který hospodářskou politiku Vojtěcha z Pernštejna chápe jako plynule návaznou na politiku jeho otce Viléma. Zároveň zde vidíme zkušenost s fungováním pořádku ve městě, který tedy není nutné nijak měnit a konkrétněji rozvádět. Výjimkou z toho je článek 10), který předpokládá spor měšťana s pánem či rytířem, přičemž odkazuje na jakési starší zřízení. Je možné, že tím starším zřízením je myšlena celá instrukce, což by znamenalo, že tento článek byl do výtahu přidán. Apel na dodržování pořádku ve všech městech pod úředníkovou správou je důsledkem starších sporů mezi šlechtou a královskými městy, z nichž nejznámější je spor Pražanů s Janem Kopidlanským z Kopidlna,²⁹⁸ přičemž se zamezovalo přenesení tohoto sporu i do roviny poddanských měst. Je otázkou, do jaké míry se Vojtěch z Pernštejna inspiroval Svatováclavskou smlouvou.

Článkem 11)²⁹⁹ se přesouváme do evidenčně-provozní části instrukce. Tento článek pojednává o příjmech, které však podrobněji nespecifikuje, přičemž ty jsou úředníkovi dány do opatrování. Úředníkovi je také přikázáno, aby měl přehled o všech lidech, kteří přijdou s těmito penězi do styku (jmenuje purkmistry, celníky, hajné a rychtáře). Zajímavá je však druhá část článku, kde je úředníkovi nařízeno na nikoho nespolehat a sám mít o všem přehled. Opět se objevuje odkaz na starší zřízení. Zde tedy narážíme na paralely z Potštejna, kdy tento článek nařizuje podobné věci jako články 31, 35-37 a 55, kde se více dozvídáme o lidech spojených s výběrem financí.³⁰⁰

V článku 12) na to vidíme plynulou návaznost. Úředníkovi je nařízeno provádět každý měsíc vyúčtování s důchodním písařem, se kterým se v Pardubicích setkáváme poprvé. Na rozdíl od potštejnsko-litické instrukce jsou zde již přesně odděleny stálé a běžné platy.³⁰¹ Na Potštejně se setkáváme pouze s běžnými platy v

298P. ČORNEJ – M. BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české, Sv. VI., 1437-1526*, Praha - Litomyšl 2007, str. 527.

299Články 11-14 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 80.

300Tamtéž, str. 62 a 65.

301A. KOSTLÁN, *K rozsahu poddanských povinností od 15. století do první poloviny 17. století*, Folia

článku 67.³⁰² Další část článku je velice emotivně pojatá a svědčí o dlouholetých zkušenostech Vojtěcha z Pernštejna, když úředníka nabádá, aby byl přítomen vyúčtování a dohlédl na vyrovnanost rozpočtu. Pan Vojtěch dále píše: „*neb sem já již pro takové nepilné upomínání o několika set přišel. Jáť sem pánem Pardubic, a žádnému skrze tu mou škodu, rozumím tomu, že se k živnosti nepomohlo*“. Tady se nejlépe krystalizuje zkušenost z praxe, zvláště při porovnání se starší potštejnskou instrukcí, kde takto striktně a emotivně vydaný článek chybí. Úředník je instruován tak, aby se nenechal zbytečně oklamávat poddanými a dohlédl na včasné zaplacení renty, zvláště u nedbalců, hráčů a krčemníků. Ve zkratce opět zmiňuje i možnou špatnou situaci poddaných jako v článku 70 v potštejnsko-litickém zřízení, kde byly řešeny dluhy. Objevuje se také pravidelná evidence, která je však velice přesně specifikována na rozdíl od potštejnsko-litického zřízení, kde se konkrétnější termíny zapsání při dlouhodobějším výběru vyskytují pouze v člancích 60 a 62.³⁰³

Článek 13) dále problematiku vyúčtování rozvádí. Úředník a důchodní písař mají každý mít svá registra a vyúčtovávat mají jednou měsíčně. Tento měsíční cyklus je novinkou, na Potštejně se setkáváme s kratšími úseky, které však byly vymezovány velice libovolně a nepřesně. Teprve poté má probíhat uložení do truhlice ve sklepě, což je prvek vyskytující se i na Potštejně.³⁰⁴

Velice rozvláčný je článek 14). Pan Vojtěch zde velmi ostrou formou zdůrazňuje, že jediný, kdo je pověřen výběrem všech důchodů, je důchodní písař. Úředníkovi je poručeno zajistit, aby byly všechny poplatky přineseny na zámek, což by samo o sobě svědčilo o ne vždy fungujícím starším systému. Dále je upozorněno, že ne vždy chodily pověřené osoby v termínu s malou částkou a nosily větší, z čehož se dá odvodit jistá nedůvěra k této praxi. Toto je jasný krok vpřed, kdy se na rozdíl od občasných narážek na Potštejně setkáváme již s naprosto jasným dokladem „dřavého“ systému výběru peněz. Nařizuje tedy, aby každou neděli přišel purkmistr nebo rychtář s penězi z městeček a obcí a dále hajní. Případné zpoždění vedlo k obeslání zodpovědného člověka pojezdným, se kterým se zde setkáváme poprvé. Objevuje se také forma trestu, neboť úředník má jakékoliv pochybení potrestat „*jak by uznal vinu*“. Je otázka, zda je tento článek velkou inovací, protože nařízení o týdenní docházce rychtářů se vyskytují již na Potštejně, kde však není stanovena

historica Bohemica 14, 1990, str. 212.

302J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 67.

303Tamtéž, str. 65-66.

304J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 70, článek 87.

lhůta a konkrétní termín.³⁰⁵ Důležité však je, že úředník zde má pouze zprostředkovatelskou roli, s čímž se na Potštejně nesetkáme.

V článku 15) se dostáváme k prodeji ryb. Není zde sice přímo jmenován, ale z kontextu se dá vyvodit, že zodpovědnost nese rybniční písař, který má provádět vyúčtování opět jednou měsíčně. Odvozují to také z faktu, že v článku 18) se setkáme přímo s porybným. Na Pardubicku se však rybniční písař těšil větší autonomii než na Potštejně, protože úředníkovi mají být oznámeny pouze případné nejasnosti ve vyúčtování. Úředník je nabádán, aby mu byl ve všem ku pomoci, protože jak pan Vojtěch píše *„jest to také jeden z důchoduov mých, a já sobě na něm nemálo zakládám“*. Tento článek byl spolu se zřízením o rybnících z Potštejna využit Václavem Černým k definici povinností porybného.³⁰⁶

Článek 16) pojednává o výdeji hotovosti. Bylo přísně zakázáno hotovost vybrat bez pánova svolení, přičemž podobně jako na Potštejně bylo nařízeno vybrat peníze pouze na základě písemného nařízení vydaného úředníkovi a důchodnímu písaři a opatřeného sekretem a vlastnoručním podpisem. Upozorňuje na to, že v případě výběru peněz z rybníkářství bude vydán list rybničnímu písaři. Oproti článku 73³⁰⁷ z potštejnsko-litické instrukce, který také pojednává o výdeji hotovosti, se setkáváme s jistou inovací, kdy je nyní k sekretu nařízen také vlastnoruční podpis. Nelze to vysvětlit jinak, než že panu Vojtěchovi touto cestou prostě někdo peníze ukradl, a tak se po této neblahé zkušenosti „pojistil“ ještě vlastnoručním podpisem.

V článku 17) se dočítáme o dílech a opravách. Je zde podobný výčet hospodářských objektů jako v článku 58 potštejnsko-litického zřízení.³⁰⁸ Zodpovědnost je zde dána pouze úředníkovi, přičemž odkazuje na konkrétnější zápis ze vzorového zřízení. Je zde opět apel na včasné opravy a neplýtvání penězi s odkazem, že zanedbání oprav celou investici prodražuje. Toto upozornění na prodražení nám opět ilustruje bohatší zkušenosti Vojtěcha z Pernštejna se správou panství a s efektivitou jednotlivých nařízení, neboť něco takového v potštejnské instrukci postrádáme.

Článek 18) se týká porybných. Úředník je instruován vyjít jim ve všem vstříc a nezanedbávat jejich žádosti, stejně jako žádosti od ostatních úředníků. Veškeré záležitosti má řešit osobně, pouze pokud by *„vajtrzně před sebe bráti chtěl se škodou*

305Tamtéž, str. 62, článek 31.

306V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 63.

307J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 67.

308Tamtéž, str. 65.

mou“, má být věc přednesena před vrchností.

V článku 19)³⁰⁹ nacházíme návaznost na článek 18). Je nařízeno, aby každou neděli byli povoláni porybní a další služebníci, přičemž mají s úředníkem probrat veškeré opravy konané v týdnu. Bez vědomí úředníka mají zakázáno cokoli podnikat. To samé se týká nových investic. Nacházíme zde jistou podobnost s články 85, 86, 90, 91, 92 a 93 z potštejsko-litického zřízení, které se zabývají postupem při opravách.³¹⁰

Článek 20) pojednává o vysoušení rybníků. Každý rok má být část rybníků vysušena. Vysušený rybník má být na jaře podle potřeby oset.³¹¹ V další části článku se popisuje, co s rybníkem po žních. Nařizuje hajnému najmout pracovní sílu. Je otázka, proč je tento úkol svěřen hajnému, jediným vysvětlením je velká spotřeba dřeva při stavbě rybníků. Závěrem vrchnost nabádá, aby bylo toto nařízení dodržováno, aby z toho byl užitek, a odkazuje na neplnění tohoto nařízení v předchozích letech. Tento článek je naprosto specifický a na Potštejně jej nenajdeme, což je dáno zřejmě obrovskou rybníční sítí na Pardubicku, se kterou se rybníky na panství Potštejn a Litice nemohly měřit.³¹²

V článku 21) se dočítáme o honění zvěře. Vrchnost zakazuje nedovolený lov, jinými slovy pytláctví, vše má probíhat pouze z vůle vrchnosti. Upozorňuje také na „*sousedské chrty*“ a zvláštní místa, kde chová zvěř pro vlastní potřebu. Zde máme tedy doklad, že i u poddaných se vyskytovali honební psi, kteří byli navíc chápáni jako hrozba.³¹³ To dokládá, že úplně zakázáno lovit neměli. Celý tento článek má podle mého názoru pouze jediný účel, zajistit, že nikdo nebude pytláčit, tj. že bude mít povolení.

Evidenční a provozní články pokračují článkem 22), který nařizuje evidovat každou sobotu vše, co se během týdne utratilo. Má evidovat veškeré výdaje, ať už na nákup potravin, zboží, útraty úřednictva nebo investice a opravy včetně platů úkolníků a nádeníků. Opět se setkáváme s oddělením obou forem námezdní práce, což značí, že současníci obě formy námezdní práce přísně rozlišovali.³¹⁴ Úředníkovi

309 Články 15-19 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 81.

310 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 69-71.

311 Vyseto mohlo být obilí, ale také například rýže, viz V. BŮŽEK, *Věk urozených*, str. 194.

312 Výčet velkých rybníkářských oblastí viz A. MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v 1. polovině 16. století*, Praha 1960, str. 111-113.

313 V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 270.

314 S tím se setkáváme již na Potštejně, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 58, článek 2.

je přísně nařízeno být při vyúčtování přítomen, zvláště z toho důvodu, že úředník má vědět o všech opravách. Každá věc před zápisem má být z tohoto důvodu zvážena. Není těžké si domyslet, že účelem tohoto nařízení byla snaha odhalit ztrátu peněz i případného zloděje, neboť v článku stojí, že zapisovat se má „*bez mé škody*“. Článek 22 nám tedy dokládá, jakým způsobem byly vrchnostenské peníze zpronevěřovány. Tyto sobotní zápisy sloužily k tomu, aby vrchnost zaplatila veškeré útraty, přičemž je na úředníkově zodpovědnosti, aby peněz „*darmo nedával*“. Zároveň se také dočítáme o nejnákladnějších položkách vrchnostenského hospodářství. I článek 22 má svůj benevolentněji napsaný protějšek na Potštejně. Konkrétně se jedná o článek 59, který se týká výdaje peněz na opravy, článek 60, který pojednává o útratách úřednického aparátu a článek 62,³¹⁵ kde se nařizuje vést vyúčtování v neděli. Určité paralely najdeme také v článcích 82, 89, 90, 91 a 92.³¹⁶ Vyúčtování probíhající jednou týdně je v zajímavém kontrastu s nařízeními v pardubických článcích 12 a 13, kde jsou úředník a důchodní písař instruováni, aby vyúčtovali jednou měsíčně. Články 12 a 13 však pojednávají o příjmech, článek 22 se týká výdajů.

V článku 23)³¹⁷ vrchnost úředníkovi oznamuje, že na sobotní výdaje bude vydávat „*listy pod sekretem svým s podpisem ruky mé*“. Peníze má vyzvednout a opatrovat Petr písař, který má získané peníze útratnímu písaři vydávat podle cedulí s rozpisem. Petr má poté v neděli spolu s důchodním písařem a „*s tím, kdož peníze za ryby vybírá*“ provádět vyúčtování. Dále v článku stojí, že registra o prodeji ryb má mít třetí osoba, která s porybnými bude provádět zápisy. Má být také zapsán příjem i útraty za obilniny. Petr má být také přítomen v sobotu v obilnici a evidovat stav obilí, přičemž má také připomenout úředníkovi při měsíčním vyúčtování, že je potřeba svézt obilí, přičemž rozděluje obilí na „*ouroční, kupovaná, od mlynářův, ze dvorův, pastevní i jiná jakázkoli*“. Při té příležitosti je úředníkovi připomenuto dohlédnout na dobrý stav obilí v obilnici spolu s Pavlem Vanišem. Petr má mít také výpis týkající se slepic a vajec, přičemž v případě potřeby má Vanišovi oznámit, kde se dají obě komodity zakoupit a to se má zapsat, „*aby lidé o to těžkosti neměli ani žádných omylův*“. Tento článek se na první pohled jeví jako velmi těžký na rozbor. Je to dáno zřejmě vytržením z kontextu, neboť v rámci celé pardubické instrukce by jistě měl význam. Postava písaře Petra je velice zvláštní, podle kontextu se nejedná ani o důchodního ani o rybničního písaře. Mohl by být obilním písařem, neboť se zde

315J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 65-66.

316Tamtéž, str. 69-71.

317Články 20-23 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 82.

hodně píše o obilí, vejcích a drůbeži.³¹⁸ Velmi specifické je i označení „útratní písař“. S tímto termínem se v žádné instrukci nesetkáváme, podle všeho se jedná o jiné označení důchodního písaře. Opět zde narážíme na nutnost opatřit listinu sekretem a vlastnoručním podpisem, což je obdobné jako v článku 16. I tento článek je vlastně shrnutím článků z potštejnsko-litického zřízení, jedná se o finanční články ze zřízení o zámcích 58, 60 a 62³¹⁹ a články 80, 81, 83, 87, 88, 89, 90 a 91 ze zřízení o rybnících.³²⁰

Článek 24) shrnuje, co všechno má pardubický úředník na starost – hradištský a pardubický dvůr.³²¹ V Hradišti má k ruce také „šafáře a druhého“. Z instrukce nelze rozpoznat, kdo je myšlen jako „druhý“. V závěru instrukce se o něm píše jako o „druhá tobě přidany“, což nás přivádí na myšlenku, že se jedná o člověka vyslaného osobně panem Vojtěchem. Důležité ale je, že úředník měl nařízeno se na něj nespolehat a na všechno co nejpečlivěji dohlédnout osobně, zvláště je jmenována čeleď. Neměl trpět nic špatného. Pokud by úředník zjistil nějakou nesrovnalost, která poškozuje zájmy vrchnosti, má šafáře potrestat. Zvláště nabádá, aby šafář i šafářka dávali pozor na oheň a nenosili louče, nýbrž lucerny. Mluví také o mlácení obilí, které mělo probíhat formou nábory námezdní síly. Šafář musel dohlédnout na to, aby mlatci nic neukradli. K žetí obilí bylo povoleno svolání robotníků, nicméně roboty mělo být využito v rozumné míře. Setkáváme se také s vysetím zeleniny, které je v instrukcích ojedinělé, neboť pan Vojtěch nařizoval vysít řepu, mrkev a cibuli, protože se jí hodně spotřebovalo v kuchyni. K zelenině se pan Vojtěch vyjádřil obzvlášť důrazně a lze na tom doložit jeho vyspělé podnikatelské myšlení, neboť se jedná o suroviny, které bylo možné vypěstovat pro vlastní potřebu a nákup těchto surovin byl chápán jako plýtvání. Tento velice obsáhlý článek v sobě obsahuje nařízení, která nalézáme hned v několika člancích na Potštejně. Jedná se o článek 98,³²² který podřizuje litickou čeleď potštejnskému úředníkovi, článek 12³²³ pojednávající o požáru včetně apelu na používání luceren, článek 40³²⁴ o mlaticích a

318Obilního písaře definoval V. ČERNÝ, srv. V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 62.

319J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 65-66.

320Tamtéž, str. 69-71.

321Jedná se o nejznámější článek z celé instrukce, srv. V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 108, 166; A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 110.

322J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 71.

323Tamtéž, str. 59.

324Tamtéž, str. 63.

článek 52,³²⁵ ve kterém byl Jan Okrouhlický nabádán rozumně nakládat s robotami. Je velice pravděpodobné, že se původně jednalo o nařízení vydané pouze šafářům obou dvorů a až později bylo zahrnuto do instrukce. Navíc zde máme doloženo, že ačkoliv je možné nalézt rozdíly mezi články, nejsou tyto rozdíly definitivní a články jsou snadno zaměnitelné. Zde konkrétně máme zahrnuty články z bezpečnostní a evidenčně-provozní části potštejnsko-litického zřízení doplněnou o závěrečné ustanovení.

Článkem 25)³²⁶ se přesouváme do správní části instrukce – správních článků. Úředník je jmenován správcem nad všemi poddanými, z městeček i z vesnic. Je nabádán, aby se k nim choval spravedlivě, přičemž apeluje na fakt, aby chránil „*chudého jako bohatého, sprostného jako opatrného*“. Úředník má za úkol jednat jejich jménem při sporech se sousedy, přičemž se může odvolat také k vrchnosti. Závěr článku pojednává o jakémsi Janovi, který byl úředníkovi přidělen „*ku pomoci lidí slyšení i také k nim dohlídání*“. To by naznačovalo, že Jan byl pojezdným. Tento článek má také paralely v potštejnsko-litické instrukci, konkrétně je to článek 1,³²⁷ kde se dočítáme o řešení sporů poddaných, a článek 103,³²⁸ ve kterém se opět vyskytuje pasáž o řešení sporů poddaných, přičemž pasáž o konzultaci s vrchností nalézáme pouze v článku 103.

V celé instrukci postrádáme narážky na případné zbíhání poddaných. To nalézáme až v článku 26), kde je úředníkovi nařízeno přivést poddané „*v pořádné poslušnosti*“. Článek v nás však evokuje pocit, že se týká především bezpečnosti, protože vrchnost rozvíjí tuto úvahu ve smyslu akceschopnosti v případě svého rozkazu „*aneb z potřeby honění nějakých lotruov*“. Článek o pronásledování zbojníků nebo jiných živlů na okraji společnosti nalézáme v instrukci poprvé. Lotrem však podle mého názoru mohl být myšlen také zběhlý poddaný, který vlastně porušil slib člověčenství. Ve srovnání s články 19 a 22 z potštejnské instrukce je tento článek však velice stručný.³²⁹

Článek 27) pojednává o poddaných „*neposlušných, svévolných, zahalečích, povalečích, vožralcích, hráčích, nedbalcích, svadlivých i jiných zcestných*“. Máme tu zajímavý doklad, co vše bylo v první polovině 16. století chápáno jako hřích.

325Tamtéž, str. 64.

326Články 24-25 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 83.

327J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 57.

328Tamtéž, str. 72.

329Tamtéž, str. 60.

Zároveň máme doklad o vyspělosti českého jazyka 16. století, neboť jsou zde v několika termínech popsáni špatní hospodáři a opilci, což napovídá, že současníci v těchto termínech jistě cítili rozdíl, který se v praxi mohl projevit nejčastěji při trestu. Úředník je instruován, aby tyto nešvary netoleroval, ale trestal je, pokud by nějak mohl. Tato formulace naznačuje, že si vrchnost nedělala příliš velké naděje v boji s větrnými mlýny, jako bylo opilství, karban a lenost. Navíc primární pro ni bylo osazení gruntu a alespoň nějaký výkaz činnosti, protože cokoliv bylo přijatelnější než poustka. Je pozoruhodné, že se zde nesetkáváme s postupem v boji proti černým krčmám.

V článku 28) se posouváme do závažnějších provinění. Jedná se totiž o „*lotry, zloděje i všech jiných lidí, kteříž jsou šajdem živi*“. Vojtěch z Pernštejna přísně zakazuje, aby se takoví lidé zdržovali na jeho gruntech. Úředník má za úkol tyto živly eliminovat. Pozoruhodné je, že se setkáváme s institutem spolupachatele, kterým se stává každý, kdo by „*stavunkem nebo fendrunkem aneb spolkem těch lotrův užíval*“. Nicméně takový člověk by musel být při tom chycen, protože jinak se mu bude vina těžko dokazovat. To by mohlo být důsledkem snah mít dostatek osazených usedlostí.

K hospodaření poddaných se ve zkratce vyjadřuje článek 29), který nabádá k tomu, aby bylo o grunty dobře postaráno.³³⁰ Jádrem tohoto článku je však opět pytláctví, se kterým jsme se setkali již v článku 21. Článek 29 je však zajímavější v tom, že nemluví pouze o poddanských chrtech, nýbrž také jestřábech. Zároveň zde máme potvrzení, že vrchnost honitbu poddaným dovolovala, ovšem pouze výjimečně a jen v určitou dobu. V instrukci se totiž píše „*i ten at' ví, pokud vyjížděti má*“. Pytláctví je zde dáno na roveň krádeži. Dokládá nám také, že hon nebyl oblíbenou kratochvílí pouze šlechty, nicméně nelze vyloučit ani fakt, že uvedené nařízení se mohlo vztahovat na poddané speciálně určené k asistenci při panském honu. Pokud by se však jednalo o jednotlivce, kteří měli povolený lov divoké zvěře, ze závěru článku můžeme odvodit, že i poddaní s povolením honu svá privilegia přestupovali.

Na článek 29) navazuje článek následující. Nabádá úředníka, aby dohlédl na dobrý rozvoj jednotlivých usedlostí ve městě i na venkově. Má vytvořit jakýsi „informační aparát“. Kromě sám sebe má vyslat pojezdného, který má kontrolovat i hajné. Ty také doporučuje k využití při kontrole poddaných v případě, že nebude

³³⁰Paralelou k tomu jsou články 21-24 ze Zřízení pro panství Potštejn a Litice, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 60.

potřeba prodávat dřevo, nejspíše tedy v létě. Má mít přehled o stavu gruntů, střech, plotů, polností a dobytku. V případě, že najde „*nedbalce*“, má se zachovat podle zřízení. Bohužel je to odkaz na celou instrukci, která není dochována. Faktem zůstává, že se jedná o snahu, aby panství bylo co nejrentabilnější. S tím souvisí starost o stav poddanských usedlostí i poddaných samotných, postrádáme tu však jistý solidární apel obdobný článku 22 z potštejnsko-litické instrukce.³³¹ První část článku je obdobná článku 21 z Potštejna. Povinnosti pojezdného jsou stejné jako v tamějším článku 24, kde také nalézáme náznak solidarity a snahu o individuální přístup k poddanému.

V článku 31) se tato problematika dále rozvíjí, neboť se dočítáme o postupu v případě vzniku poustky. Úředník má poustky „*zvosazovati lidmi hodnými*“ a nedopustit ztrátu příjmů z gruntu. Má také zamezit opouštění gruntů. Podobný článek nalézáme i v potštejnsko-litické instrukci, jedná se o již několikrát zmíněný článek 22.

Na předešlé nařízení plynule navazuje článek 32), kde je úředníkovi nařízeno „*závadných lidí v poddanost*“ nepřijímat. Osadit grunt má pouze z lidí „*zachovalých a živných*“. Jedná se o podobný článek, jako byl potštejnský článek 23, ve kterém však nebyl řešen příjem nového poddaného, ale pouze nový hospodář na gruntě, neschopný dědic, který měl být v případě potřeby vzat do služby na zámku. O přijímání nových poddaných se na Potštejně nedočteme. Přitom jediným dokladem řádného původu člověka mohl být výhostní list.³³² Je tedy otázka, jak důsledně bylo toto nařízení dodržováno, nicméně to se vymyká tématu této bakalářské práce.

Běžným nařízením je varování úředníka, aby nepřekračoval povolené roboty a daně ve smyslu peněžní renty, jak správně upozornil Josef Macek.³³³ To nalézáme v článku 33). Zároveň nabádá, aby nebyly přijímány žádné pocty. Tento článek je paralelou k článku 48 na Potštejně, který pojednával právě o poctách. Na Potštejně však bylo povoleno brát naturálie, zakázány byly pouze peníze. Článek o robotách na Potštejně nacházíme také, jedná se o článek 52,³³⁴ kde však byl dohledem nad robotami pověřen purkrabí Jan Okrouhlický. S robotami jsme se setkali již v pardubickém článku 24, který je velice obsáhlý. Článek pojednávající o robotách je

331J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 60.

332K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, 2. vyd. Praha 1949, str. 99-100, 104, 106, 108.

333J. MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích : (1471-1526)*. 4, Venkovský lid, národnostní otázka, Praha 1999, str. 103.

334Články 48 a 52 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 64.

podle mého názoru důkazem, že článek 24 je starší než ostatní články a byl původně určen pro úředníka a šafáře na obou pardubických dvorech.

Článkem 34)³³⁵ se přesouváme k místním samosprávám. Nařizuje konání obecních soudů³³⁶ každý rok na Vánoce. Úředník má povinnost se jich zúčastnit společně s písařem, „*kterajž k tomu náleží*“. Pan Vojtěch také nařizuje, aby úředník dohlédl na zachování spravedlnosti a netrpěl „*poct a poplatků a odkladův*“. Tento článek tedy potvrzuje, že poctou je myšlen úplatek. Zároveň nám dokládá provázanost jednotlivých sousedů mezi sebou, garantem spravedlnosti tedy není rychtář, o kterém se zde nedočítáme ani slovo, nýbrž úředník. Svolání obecního soudu na Vánoce je logické, není totiž nutno pracovat na poli, jak upozornil již Václav Černý.³³⁷ Narážíme zde ovšem na rozdíly týkající se konání těchto soudů na Pardubicku a na Potštejnsku. Ve Zřízení pro panství Potštejn a Litice se totiž v článku 28 dočítáme o „*zřízení, kteráž jse při sázení konšel každého roku čtou*“. Tento akt probíhal právě na obecních soudech, kde se řešily všechny klíčové věci. Na Potštejnsku se však daleko větší důraz klade na rychtáře a vůbec se nemluví o úředníkovi. Nutno uznat, že přítomnost úředníka mohla být jediné ku prospěchu, zvláště v případě sporů mezi klíčovými sedláky ve vsi.

Článkem 35) se přesouváme do další části instrukce pojednávající o sirotcích, kterou nejdůkladněji zpracoval Václav Černý.³³⁸ Částečně navazujeme na administrativněsprávní část, nicméně považoval jsem za nutné nařízení o sirotcích vyjmout, protože se jedná o zcela nový prvek, který můžeme nalézt i v mladších instrukcích.³³⁹ Dalším důvodem je poměrně široký prostor, který je problematice sirotek věnován. O sirotcích bylo rozhodováno právě na obecních soudech. Sirotčí peníze mají být uloženy ve zvláštních registrech, stejně tak mají být zaevidovány i dluhy. Hotové peníze mají býti v truhlicích, neboť Vojtěch z Pernštejna chce tyto peníze shromáždit. Zároveň upozorňuje, že tyto peníze byly často ztraceny, přičemž

335Články 26-34 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 84.

336K obecním soudům J. PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995, str. 398; K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 139. Je pravděpodobné, že Krofta pracoval právě i s článkem 34.

337V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 85.

338Tamtéž, str. 92-93.

339O sirotcích se hojně dočítáme ve Zřízení vydaném Janem z Pernštejna moravskému městečku Nedvědicům r. 1538, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 55, str. 90-100, čl. 46, 47 a 48, str. 98-99; články o sirotcích jsou pak běžnou součástí mladších instrukcí, viz J. PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, str. 187-192, 197-200.

velmi zajímavě zní pasáž „*bych radši sám v některé věci hynul, nežli bych se toho měl dopustiti, aby skrze neopatrnost mou nebo tvou sirotkům co ubývati a jich spravedlnost tratiti se mělo.*“ Vrchnost vykradení sirotčích peněz odsuzuje, je však otázkou, nakolik je to myšleno vážně, neboť existují doklady, že se na sirotcích přiživily právě vrchnosti.³⁴⁰ Důležité však je, že se zde nikde nepíše o správci sirotčího majetku, z čehož se dá odvodit, že se jím prostřednictvím vrchnosti stával sám úředník.

Problematika sirotků pokračuje článkem 36). Dostáváme se zde právě k jistým náznakům „konfiskace“ sirotčího majetku, protože úředník má zakázáno vydat peníze neosedlému sirotku. Neosedlý sirotek si má peníze vydělat. Jistotu výdeje peněz nemá ani v případě osazení, protože úředník má jednat „*podlí potřeby jeho, kterouž uznáš.*“ Vrchnost se tedy snaží sirotčí peníze co nejintenzivněji zužítkovat, neboť sirotek peníze „*do statku za to ať sobě něco zjedná aneb za krunt dá.*“ Celé toto je zaobaleno ve zdánlivé snaze zabránit tomu, aby sirotci peníze svých otců nepromrhali. Jinými slovy, vrchnost nařídila vydat peníze pouze v tom případě, že se jí obratem vrátí zpátky. Na obranu Vojtěcha z Pernštejna je nutno poznamenat, že se nejspíše jednalo o snahu osadit co nejvíce gruntů „vhodnými“ lidmi, ne čeledíny nebo jinými bezzemky.

V článku 37) se dočítáme o tom, že sirotci se mají dostavit na Pardubice o Vánocích. Jedná se o snahu zaměstnat je jako čeledíny, protože úředník je nabádán, aby jim dal slušnou mzdu. Jinými slovy jde vlastně o snahu sirotky nějak zabezpečit, avšak tak, aby byli k užítku, což odvodil již Alois Míka, který se sirotčími články také pracoval.³⁴¹ Mohli být také „distribuováni“ mezi poddané, avšak pouze s vědomím úředníka. Porušení mělo být řešeno opět na obecním soudu. Pokud by někdo vzal k sobě sirotka bez úředníkovy vědomí, je úředník odkázán jednat podle nařízení, „*kteréz při soudích lidem se čísti má*“. S tímto obratem se setkáváme i na Potštejně v článku 28.

Závěrečná ustanovení začínají článkem 38), který vlastně částečně navazuje na nařízení o sirotcích a nařízení z článku 23 v potštejnsko-litické instrukci.³⁴² Nařizuje úředníkovi, aby dohlédl na sedlácké syny, podle všeho druhorozené, kteří se mají oženit a osadit, pokud jsou schopní. Opět se tu setkáváme s „*nedbalci, zahaleči, povaleči a krčemníky*“, kteří mají být odvedeni na zámek do služby či k jiným

340A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 255.

341 Tamtéž, str. 203, 226.

342 Články 23 viz J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 60.

sedlákům. Setkáváme se tu tedy s opačným postupem než na Potštejně, kde měl být neschopný dán do služby a teprve poté se z nich vybrali tí schopní. Na takovou „druhou šanci“ zde nikde nenarážíme. Nemyslím si však, že by nařízení o nedbalcích byla přísně dodržována, neboť i v tomto samotném článku je opět upozorňováno na nutnost osazení gruntu, stejně jako například v článku 36, kdy mají být sirotkovi vydány peníze, kdyby se chtěl osadit.

Úplně posledním článkem je článek 39).³⁴³ Jedná se o stručné shrnutí posledních několika článků, protože vrchnost nařizuje dodržování panských nařízení čtených při obecních soudech. Zde tedy vidíme, že obecní soud byl skutečně epicentrem veškerého dění na venkově. Jakékoliv porušení má být trestáno pokutou nebo vězením. Je to z toho důvodu, „*aby lidé toho za to nevzali sobě, že to, což ty jim ode mne oznamuješ, žertem jest*“. Tato věta nám ve zkratce ilustruje dosavadní zkušenost pana Vojtěcha s nařízeními, což vyniká v kontrastu s daleko přesněji sepsanou instrukcí pardubickou ve srovnání s potštejnským zřízením, neboť v pardubické instrukci je také daleko častěji zdůrazňována skutečná vůle pana Vojtěcha z Pernštejna. Soud má ještě jednu nesmírnou přednost, která je v tomto článku také zmíněna – jsou na něm přítomni všichni osedlí.

Zřízení vydané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství pardubického je druhou hospodářskou instrukcí tohoto vydavatele. Ačkoliv se jedná o výtah z obsáhlejšího zřízení, nelze vyloučit jisté korektury, kterými mohl projít. Toto můžeme ilustrovat při srovnání se Zřízením předepsaným Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického, neboť v pardubické instrukci lze předpokládat zkušenost s uplatněním starších nařízení v praxi. Můžeme také pozorovat jisté rozdíly ve vztahu k úředníkům obou panství. Zatímco potštejnskému úředníkovi je dána relativní volnost v rozhodování, pardubickému úředníkovi se velice často připomíná jeho podřízená role. V celé řadě článků můžeme také zpozorovat rozvoj zkušeností spojených s provozem panství, což se projevuje především snahou o přesnější znění.

Strukturou je pardubická instrukce velmi podobná instrukci potštejnské, nicméně díky faktu, že se jedná o zkrácenou verzi obsáhlejšího zřízení, je rozčlenění na jednotlivé kapitoly obtížnější a leckde se články mohou i tematicky překrývat. Nejobsáhlejší jsou články pojednávající o evidenci a provozu panství, které byly

343Články 35-39 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 85.

vzorem pro řízení panství po celá další staletí,³⁴⁴ dále články administrativní a správní, nově se vyskytují také články sirotčí, které mají velice blízko k administrativním a správním článkům. Díky složitější struktuře pardubského panství je svým charakterem a řešenou tematikou pardubická instrukce podobná jak Zřízení předepsanému Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického, tak Zřízení danému Janem z Pernštejna moravskému městečku Nedvědicům r. 1538. Je to dáno tím, že se musí brát ohled také na specifickou situaci v poddanském městě, což se na Potštejně neřeší. Tematicky je však bližší potštejnskému zřízení. Narážíme zde na zjevné rozdíly, které pan Vojtěch z Pernštejna aplikoval při správě obou panství. Díky mladší dataci pardubické instrukce předpokládám, že se jedná o důsledek zkušeností, které pan Vojtěch za několik let od vydání potštejnského nařízení pochytil.

344V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 66.

6. Artikule vydané rychtářům a poddaným na panství Rožmberských roku 1540

Z východních Čech se přesouváme na jih. Do mnou sledovaného období ve vývoji hospodářských instrukcí zapadají ještě Artikulové vydání rychtářům a poddaným na panství Rožmberských roku 1540.³⁴⁵ Jedná se o poslední instrukci sepsanou do poloviny 16. století, která je ve srovnání s potštejnsko-litickým a pardubickým zřízením citována méně často. Důkladně ji prostudoval Alois Míka. Naopak velice zřídka ji využil Václav Černý, což si vysvětluji charakterem instrukce. Černému šlo o přehled zemědělských dějin, avšak ze všech mnou sledovaných instrukcí jsou Artikuly nejvíce zaměřeny na sociálně-právní problematiku, která Černého zajímala již méně. Václav Černý ji dokonce nezařadil ani do svého přehledu. Navíc jednotlivé problémy ilustroval častěji na stejně starých návodech Jana Brtvína z Ploskovic a Mistra Mikuláše Černobýla.³⁴⁶ Zaujala jej především přísnost, se kterou Petr z Rožmberka jednal se svými poddanými.³⁴⁷ Na to ostatně upozorňoval i Alois Míka. Jedná se totiž o fakt, který se v pernštejnských instrukcích nevyskytuje, čímž je ještě zvýrazněn.

Jak už bylo naznačeno, vydavatelem této instrukce byl Petr V. z Rožmberka.³⁴⁸ Tento Rožmberk byl synem Voka II. z Rožmberka a spolu se svými bratry Joštem III. a Jindřichem VII. byl ve sporu se svým strýcem Petrem IV., který stranil jejich bratru Janovi III. Petr V. přežil všechny své bratry a stal se poručíkem svých synovců, synů Jošta III. a zřejmě nejslavnějších Rožmberků, Viléma a Petra Voka. Vztah k synovcům byl pro Petra V. zcela zásadní, neboť svou vládu vzhledem k vlastní bezdětnosti chápal jako přechodnou. Snažil se tedy především o řádný hospodářský chod dominia.

V Němcově přehledu je zmíněno vydání Artikulů, avšak velice nepřesným názvem „*obsáhlá instrukce o 85 bodech týkající se správy, financí, práva,*

345J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 100-109.

346Tamtéž, č. 58 a 59, str. 109-133.

347V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XIX. století*, Praha 1930, str. 86.

348K tomuto Rožmberkovi velmi stručně, avšak s odkazy na další literaturu Bohumír NĚMEC, *Rožmberkové – životopisná encyklopedie panského rodu*, České Budějovice 2001, str. 71-72; obsáhleji František KAVKA: *Zlatý věk růží: kus české historie 16. století*, Praha 1993, str. 48-50, 75, 89-90; nejpodrobněji Jaroslav PÁNEK, *Poslední Rožmberkové: velmoži české renesance*, Praha 1989, str. 28-35, 38-44.

hospodářství, soudnictví pro úředníky a poddané“. Toto označení sice charakterizuje Artikuly vydané rychtářům, ale jak již víme, tato instrukce nebyla vydána úředníkovi, nýbrž rychtářům, kteří sice patří k vrchnostenskému aparátu, avšak označit je jako úředníky je podle mého názoru více než sporné, při nejmenším proto, že může velmi snadno dojít k záměně s úředníkem jakožto hlavou vrchnostenské správy.

Již bylo řečeno, že instrukce má 85 článků, přičemž zde narážíme na jistou anomálii, což je dobové očíslování článků. Bohužel jen prvních deset bylo plánovitě očíslováno, zbytek očísloval Josef Kalousek, který zároveň zdůraznil, že je zde vidět snaha o postavení příbuzných článků blízko sebe. Dále zdůraznil snahu o samostatnější vystupování rychtáře a nejméně dvě etapy při sestavování článků (plánovitě 1-50 a nahodilě 51-85). Za zmínku ještě stojí snaha toto zřízení zpřesnit a konkretizovat mladšími instrukcemi z let 1560 a 1580. Zmínka o instrukci je také v kronice Václava Březana.³⁴⁹

Instrukce je psána daleko komplikovaněji než obě instrukce Vojtěcha z Pernštejna. Díky více etapám vydání se dokonce některé články opakují. Na druhou stranu je znění článků daleko přesnější a dokonce i s trestním aparátem, což bylo dáno zřejmě faktem, že byla vydána pro rychtáře, tedy poddaného a daleko více reflektovala poddanské poměry. Přenesení značné odpovědnosti na rychtáře bylo také daleko efektivnější než na úředníky. Rychtář byl na vesnici v centru dění a dokázal rychleji a pružněji reagovat. Klíčovým rozdílem je také fakt, že se zde nepracuje se správou panství a s úřednickým aparátem. Tudíž odpadají články evidenčně-provozního a částečně také administrativně-správního charakteru.

Všechny tyto okolnosti vedly k daleko obtížnějšímu rozdělení instrukce na jednotlivé podkapitoly, nicméně jsem se o to přesto pokusil:

- 1) trestně-právní články (1-17)
- 2) o obecní samosprávě (18-42)
- 3) o dětech a sirotcích (43-47)
- 4) přechodná ustanovení (48-50)
- 5) o myslivosti (51-54)
- 6) o krčmách (55-57)
- 7) zpřesňující (58-85)

Josef Kalousek upozornil na fakt, že články 1-30 se týkají věcí, které nemohl

349J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 100-101.

rychtář ovlivnit bez vůle vrchnosti a články 31-50 věcí, kde rychtář jednal s konšely samostatně.³⁵⁰ Je to pravda jen částečně. Rychtář má pravomoci jednat samostatně, ovšem musí to obratem oznámit vyššímu orgánu. Články o obecní samosprávě jsou jádrem celé instrukce s přesahem do jiných podkapitol. Obsah jednotlivých podkapitol je různorodý, je tam celá řada nových prvků velmi obtížně srovnatelných s Potštejnem a s Pardubicemi.

Na začátku instrukce opět stojí úvod, ve kterém je rychtářům a konšelům nařízeno dodržovat tato nařízení, neměnit je a neřešit spory obyčejem. Trestem za porušení byla poprava, což je velice tvrdý trest ve srovnání s pernštejnskými instrukcemi, kde se tresty téměř nevyskytují.³⁵¹ Nařízení o dodržování instrukce nalézáme i na Potštejně.³⁵² Již z tónu a obsahu úvodu si lze snadno vytvořit představu o tom, co od obou instrukcí očekávat. V Artikulech postrádáme oslovení, což je dáno kolektivním určením instrukce. Absence oslovení a trest smrti za porušení jsou nové prvky, se kterými se u Pernštejnů nesetkáváme. Dalším rozdílem je určení instrukce pro nejnižší složku vrchnostenského aparátu s občasnými zmínkami o úředníkovi, což dokládají hned první články instrukce. Již jsem poznamenal, že prvních deset článků bylo plánovitě očíslováno již Petrem z Rožmberka. Není zcela jasné, proč další články očíslovány nejsou. Vysvětlení můžeme hledat v odlišné době vydání jednotlivých částí, neboť prvních deset článků je podle mého názoru starších než zbytek instrukce. To lze doložit faktem, že níže psané články navazují na prvních deset článků a doplňují je.

„*První artikul*“³⁵³ otevírá problematiku trestně-právních článků. Pojednává o násilné trestné činnosti, konkrétně vraždě nebo ublížení na zdraví. Takového člověka má rychtář okamžitě vsadit do vězení a okamžitě oznámit úředníkovi nebo pánovi, předpokládám, že v závislosti na místě činu a možnostem rychtářů jednotlivých vesnic. Rychtářův samostatný postup v rozporu s nařízením je trestán smrtí. Právě motiv trestu nás nutí srovnat tento článek s články 28-34 z potštejnského zřízení, kde se forma trestu objevuje také, nicméně je zde umožněn velmi volný výklad.³⁵⁴ Ve druhé polovině článku se to samé nařizuje konšelům a ostatním poddaným, přičemž se zdůrazňuje, že odmítnutí pomoci se „*trestá podle zasloužení a provinění jeho*

350Tamtéž, str. 100.

351Pernštejnské instrukce J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46 a 47, str. 56-85.

352Tamtéž, č. 46, str. 57.

353U prvních deseti článků se přidržují původního označení, od článku 11 číslování J. Kalouska.

354Srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 61-62.

dostatečně“. Z toho je jasné, že pro řadového poddaného či konšela měla vrchnost připravený mírnější trest, neboť veškerá zodpovědnost je zde přenesena na rychtáře, což by odpovídalo dobovým problémům s pustými grunty. Navíc se zde opět setkáváme s motivem komplice, jako v článku 28 pardubického zřízení.³⁵⁵

„*Druhej artikul*“ se týká dalších prohřešků – krádeže a loupeže („*Pokradl-li by (...), aneb někoho že by zlodějsky zlúpil*“). Takový člověk má přijít do vězení a opět se setkáváme s motivem informování úředníka nebo vrchnosti. Je otázka, do jaké míry současníci rozlišovali mezi loupeží a krádeží, z článku vyplývá, že pokradení je chápáno spíše jako odcizení movité věci v nepřítomnosti majitele, kdežto oloupení je chápáno spíše jako dnes přepadení. Porušení nařízení je trestáno smrtí.

„*Třetí artikul*“ pojednává o žhářství. Stejně jako v předchozích člancích je rychtář nabádán zavřít takového člověka do vězení, přičemž opět má mít k ruce konšely a obec. Setkáváme se tu však také s obratem „*kdež by takový koli na panství postižen byl*.“ To by naznačovalo, že po žháři bylo intenzivně pátráno, kdežto vrah či lupič musel být přistižen při činu. To jistě souvisí s ničivými následky požáru, které mohly postihnout vícero osob. V pernštejnských zřízeních můžeme toto nalézt také ve člancích zabývajících se manipulací s otevřeným ohněm.³⁵⁶

„*Čtvrtý artikul*“³⁵⁷ se týká pokut a záruk, kterými by někdo propadl vrchnosti. Rychtář a konšelé mají tuto věc neprodleně oznámit vrchnosti nebo úředníkovi. Dlužná částka se má zaevidovat a má se zapsat, co propadlo a z jakého důvodu. Zatajení dluhu se opět trestá smrtí. Trochu záluďný je význam slov pokuta a záruka. Pokutou je myšlen peněžitý trest, kdežto zárukou dluh. Zkrátka, tento článek pojednává o finančních pohledávkách vrchnosti u poddaných.

„*Pátý artikul*“ se týká všeobecných trestných činů. Pojednává o tom, že by „*kdo jakú hanebnú věc a nešlechtnú*“ provedl. Tento velmi obecně řečený problém má ale velice prosté rozuzlení, neboť se ve druhé části článku píše o přistižení při cizoložství. Je otázka, do jaké míry sem můžeme zahrnout i jiné prohřešky proti církevnímu právu, konkrétně třeba smilstvo. Již tradičně se setkáváme s odkazem na pána či úředníka pod hrozbou popravky.

„*Šistý artikul*“ mluví o nalezení pokladu nebo peněz. Pokladem je zde tedy

³⁵⁵Tamtéž, č. 47, str. 84.

³⁵⁶Článek 24 z pardubického zřízení, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 83; článek 12 z potštejnsko-litického zřízení, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 59.

³⁵⁷Úvod a články 1-4 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 101.

myšlena nějaká cenná věc. Dokonce je zde upozornění, že nezáleží na tom, zda je toho málo či mnoho. Následuje odkaz na úředníka či vrchnost, avšak formulace trestu je jiná. Místo běžného „jináče nečině pod hrdlem ztracení“ se zde píše „pod nemilostí panskou a skutečným trestáním na hrdlech“. Je otázka, zda tato odlišná formulace má nějaký vliv na skutečný trest. Podle mého názoru ano, neboť se zde setkáváme se dvěma projevy trestu – nemilostí panskou a skutečným trestáním na hrdlech. Podle mého názoru se jedná o důsledek faktu, že nalezených peněz mohlo být „málo neb mnoho“. Za málo nenahlášených peněz by poté následoval mírnější trest.

„Sedmej artikel“ se týkal nelegálního výlovu a honu. Opět má rychtář povinnost narušitele nahlásit. Jedná se o velice stručné nařízení ve srovnání s články pernštejnských instrukcí. V potštejnsko-litickém zřízení se totiž dočítáme o nelegálním prodeji (!) ryb v článku 79.³⁵⁸ Povolení výlovu čteme v potštejnských člancích 8³⁵⁹, 56 a 57,³⁶⁰ kde je povolen lov jelců a přísně zakázán výlov jiných ryb, obzvláště pstruhů. V pardubické instrukci se zase dočítáme o lovu zvěře v člancích 21³⁶¹ a 29.³⁶² Jádrem těchto článků je zákaz lovu s chrty a dravci. Ve všech člancích se však setkáváme s jistou formou tolerance, kdy určité ryby je povoleno chytat popř. je za určitých podmínek možné lovit vysokou.

„Osmej artikel“ se již zabývá méně důležitými trestnými činy. Mluví se zde o pomluvě „v zlodějstvu aneb v kderým koli artikulu nahoře psaným“. Rychtář a konšelé jsou nabádáni tohoto člověka nechránit pod trestem ztráty hrdla.

„Devátej artikel“ se svým charakterem mírně odlišuje od předchozích. Jedná se o prevenci proti přílišnému vzrůstu vlivu rychtářů a konšelů, neboť těm je zakázáno prodávat nebo zastavovat polnosti bez vědomí vrchnosti. Výjimku mají ti, kteří „lečby kde měli jaké vejsady na to“. Vrchnosti měly právo rozhodovat o převodu polností, nicméně to mělo racionální základ, který můžeme částečně vypožorovat také v člancích finančního charakteru v potštejnsko-litické instrukci, kde se hodně řeší dluhy.³⁶³ V této souvislosti si musíme povšimnout faktu, že se nikde nepíše o nákupu polností. Tím se vlastně vrchnosti zbavily dvou problémů,

358J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 68.

359Tamtéž, str. 58.

360Tamtéž, str. 65.

361Tamtéž, č. 47, str. 82.

362Tamtéž, str. 84.

363J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 65-67.

jednak pauperizace poddaných v případě neuváženého prodeje polností a jednak obsazení poustek nebo alespoň polností k poustce náležejících. Podle Aloise Míky se prodej polností a tím pádem zvětšování majetku poddaných výrazně projevil na sociálním rozvrstvování vesnice, jejímž důsledkem bylo posílení středních sedláků, což dokládá na několika případech.³⁶⁴ Podobný charakter má článek 53 z potštejnsko-litického zřízení, který však řeší tento problém pouze vrchnostenskou optikou a prostým konstatováním, že je potřeba obsadit maximální možné množství půdy. Na to pak navazuje článek 54, ve kterém je potštejnský purkrabí Jan Okrouhlický nabádán k tomu, aby měl přehled o transakcích mezi poddanými.³⁶⁵ Podle Kamila Krofty se jednalo o přirozený výklad vrchnostenských práv.³⁶⁶

„*Desátej artikul*“ v jistém smyslu navazuje na osmý artikul. Ten zapovídá bez povolení vrchnosti zakládat rybníky a rychtářům nařizuje o tom informovat. Tento článek je velice pozoruhodný, v žádné instrukci se se stavbou rybníků poddanými nesetkáváme. Nicméně tento článek dokládá, že i poddaní mohli rybník, jistě menší než vrchnost, založit. Hovoří o tom i odborná literatura ve výkladu o rychtářích a největších sedlácích.³⁶⁷ Fakt, že se jedná o novinku, podtrhává i to, že se zde nijak nemluví o konkrétní formě trestu. To je v této instrukci anomálie a zřejmě se tedy jedná o nové nařízení, které praxe teprve ověří. Nelze vyloučit, že z nových poddanských rybníků se odváděla část naturální renty vrchnostem, které by tak mohli menší poddanské rybníky tolerovat, zvláště na rožmberském panství, což byla a je svým způsobem rybníkářská velmoc. Desátým artikulem také podle mého názoru končí první část instrukce. Odvozují to jednak z faktu, že končí původní číslování, jednak odlišným stylem psaní dalších článků a jednak spíše doplňujícím charakterem článků 11-14.

V článku 11) se totiž dočítáme o opilství. Vrchnost zakazuje a ruší veškeré obchodní transakce mezi poddanými, které se týkají gruntů, polností a dobytka. „*Než co se ráno a ve dne před rychtářem a konšely tak pořádně strží, to má držáno býti*“. Tento článek nápadně připomíná článek 26) z potštejnsko-litického zřízení.³⁶⁸

364A. MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v 1. polovině 16. století*, Praha 1960, str. 181.

365Srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 65.

366K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, 2. vyd., Praha 1949, str. 118-119.

367Na „*Desátém artikulu*“ Alois Míka dokládal, že vrchnost neměla v oblasti rybníkářství úplný monopol, snažila se tedy alespoň o určitou kontrolu při zakládání nových rybníků. Srv. A. MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v 1. polovině 16. století*, Praha 1960, str. 142.

368J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 61.

Zakazuje se v něm zřizovat více než jednu krčmu na vesnici (s odkazem na provoz černých krčem), přičemž hned v úvodu článku je apel na negativní vliv krčmy na úsudek člověka, s čímž se ve stručnější formě setkáváme i v pardubické instrukci v článku 27.³⁶⁹ Jedná se tedy o vcelku běžně se vyskytující normu.

Zvláštní je článek 12), který pojednává o tom, „*kdož peněz svejch by kde na kterým kruntu měl*“. Takový člověk nemá bez povolení vrchnosti grunt prodávat. Porušení má rychtář opět nahlásit. Peníz je v tomto smyslu nejspíše myšlen jako dluh. Vrchnost tedy zakazuje prodávat zadlužený grunt bez povolení, což jasně navazuje na články 9 a 11.

Částečně na to navazuje článek 13), ve kterém se řeší překupnictví „*obilí, sýru, másla, slepic, vlny, chmele, husí, medu, konopí, vajec*“.³⁷⁰ Poddaný má všechno, co chce prodat, přivést na trh. Pokud by rychtář s konšely přišel na porušení toho článku, podléhá směněné zboží vrchnostenské konfiskaci. V tomto článku se tedy nejen že dočítáme o klíčových komoditách směnitelných na trzích, ale také vidíme snahu poddaných vyhnout se legálním trhům. To je dáno nejspíše poplatky spojenými s konáním trhu. Zároveň můžeme odvodit, že větší dobytek jako skot či prasata tomuto překupnictví nepodléhaly, zřejmě z toho důvodu, že se jednalo o překupování menšího objemu zboží.

V článku 14) se dočítáme o poddaných Rožmberků žijících na panstvích, která Rožmberkové drželi jako zástavu („*lidé vsudy po panství panu z Rozmberka, bud' klášterů neb kaplaních*“). Podstatou toho článku je, že i na tyto poddané se vztahují tato nařízení.

Článkem 15)³⁷¹ se přesouváme do trošku jiné problematiky. Zapovídá totiž vaření piva na prodej bez povolení vrchnosti. Výslovně však povoluje vařit pivo pro vlastní potřebu, což Alois Míka chápal jako anomálii vzhledem k přísnému vyznění ostatních článků, kterou si vysvětloval nerozvinutým režijním hospodařením Rožmberků v pivovarské oblasti v 1. polovině 16. století a upozornil na rožmberskou kontrolu městských pivovarů.³⁷² Není zde stanovena žádná forma trestu, protože trest stanovuje vrchnost po nahlášení provinilce rychtářem. Tento článek je podobný

369Tamtéž, č. 47, str. 84.

370K těmto komoditám nejpodrobněji A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 20-38, 49. Míka také předpokládal, že se primárně jedná o snahu monopolizovat a vymezit trh poddanského města, Tamtéž, str. 82.

371Články 5-15 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, str. 102.

372A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 56, 125, 155.

článek 26 a 27 z potštejnsko-litické instrukce, kde jsem Artikule připomněl.³⁷³ Nařízení vařit pivo pouze pro vlastní potřebu chápal Kamil Krofta jako vážné narušení osobní svobody. Jako jeden z příkladů užil právě i rožmberský článek 15.³⁷⁴

Jiným tématem se zabývá článek 16). Pracuje s úmrtím osedlého člověka. Rychtář má spolu s konšely nebo alespoň konšelé sami statek „*vopatřiti a zamknúti*“. Jedná se jistě o snahu včas zaevidovat pozůstalost po zesnulém. Okamžitě má být o smrti uvědoměn důchodní písař a úředník, kteří se mají neprodleně dostavit do vsi, statek ocenit a zapsat buď v sirotčí či odúmrtí knihy. Zmínka je i o novém držiteli gruntu, kterému má být sdělena výše „*vejrunku*“.³⁷⁵ Z tohoto důvodu má nejspíše být přítomen důchodní písař. Dále se píše o sirotčím „duočastku“, který má být každoročně kladen do sirotčí truhlice. Podle všeho to bude částka z výnosu gruntu, jejíž držbou má vrchnost garantovat, že sirotci dostanou z dědictví alespoň část, jinými slovy dědický podíl sirotka. Dále se o něm píše, že se na gruntě „*nic nezadrzuje sirotčího, než vždy ať kladu do truhlice pořád*“. Tento článek je poněkud zmatečný, podle mého názoru však pamatuje na situaci, kdy člověk má dospělého dědice (vejruněk), nemá dědice (odúmrtí) a má nezletilé dědice (duočastek). Klíčovým bodem tohoto článku je však fakt, že zesnulý neměl kšaftovní právo. Úmrtí člověka s kšaftovním právem se totiž řeší až v článku 17, který stručně konstatuje, že rychtář s konšely mají okamžitě kšaft naplnit.

Přesouváme se do nejrozsáhlejší části instrukce – článků o obecní samosprávě. Článek 18) nám osvětluje nakládání s financemi. Každá rychta má mít svojí truhlici u důchodního písaře, která má mít dva západky. Do té se mají ukládat sirotčí peníze. Klíč od truhly mají mít totiž důchodní písař a rychtář, což je prvek zcela odlišný od článků z potštejnsko-litického a pardubického zřízení,³⁷⁶ který je však snadno vysvětlitelný faktem, že se do těchto truhlic nejspíše ukládaly pouze sirotčí peníze. V pardubickém článku 35 se také hovoří o truhlici a registrech sirotčích peněz, ovšem otázka držby klíčů se vůbec neřeší, což je dáno nejspíše samozřejmým faktem, že klíče drželi důchodní písař s úředníkem.³⁷⁷ Nachází se v něm také pasáž o ztrátách sirotčích peněz, což je u Rožmberků konstatováno prostým

373J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 61.

374K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 111-112.

375Tj. splátka odváděná za zakoupení gruntu, často i po více generací, podrobně A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 208-215.

376Články 72 a 87 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 67 a 70.

377Tamtéž, č. 47, str. 85.

„bez vůle panské žádnému nevydávaj ani nepůjčuj“.

Článek 19) se obrací k poddaným. Nabádá je k poslušnosti rychtářům a konšelům. Úvahy o reálném postavení rychtáře ve vsi jsem zanesl již do kapitoly 4) pojednávající o Zřízení vydaném Vojtěchem z Pernštejna pro Potštejn a Litice.³⁷⁸

V článku 20) se opět vracíme k otázce dluhů, zde konkrétně „viny propadnutí“, tj. pokuty. Rychtáři je nařízeno nahlásit všechny, kteří by propadli pokutě důchodnímu písaři a nezamlčovat je „pod nemilostí a trestáním příkrým“. V tomto článku se tedy dotýkáme vrcholných zájmů vrchnosti, ať už by ona sama byla věřitelem či nikoliv. Jedná se o snahu mít perfektní přehled o finanční situaci na panství. Zamlčování ze strany rychtářů je závislé na vztazích ve vesnici, nicméně se to stávalo, nejspíše u přátel a příbuzných rychtáře, jinak by nebyl důvod tento článek vydat.

Článek 21) se zabývá karbanem. Zakazuje hru v kostky a v karty „po všech a po městečkách“. Pokuta za to jsou 2 kopy grošů. Ještě přísněji je však trestán člověk, v jehož domě se kostky hrají, podléhá pokutě plných 4 kop grošů. Stejnou částkou je potrestán rychtář nebo konšel, který by hru zatajil. Zajímavé je, že větší pokutě podléhá organizátor a ten, kdo hru toleruje, než hráč, což je jistě dáno tím, že hráčů je více. Nechybí tradiční ohlášení pánu nebo úředníku. Se zákazem hraní se pracuje i na Potštejně v článku 26, kde se setkáváme s černými krčmami a výši pokut 1 kopy grošů, a v článku 30, který zakazuje hraní v krčmách pod blíže nespecifikovanou pokutou a dokonce pamatuje i na možnost rychtářovy účasti.³⁷⁹ Pokud tedy můžeme srovnat pokutu za provoz černé krčmy s pokutou vyjádřenou v této instrukci, můžeme konstatovat, že Rožmberkové trestali toto provinění mnohem přísněji.

Poněkud jinak se posouváme v článku 22). Bohužel nás limituje tím, že neznáme kontext, do kterého by tento článek zapadal. Píše se zde o držbě jakýchsi „panských oužitků“. Vrchnost nabádá, aby se tyto užitky využívaly ve prospěch vrchnosti a hlavně s jejím případným povolením. Pokud by někdo o neoprávněném užívání věděl a nenahlásil, jinými slovy neplatil by z toho rentu, bude „na milosti panské s hrdlem i statkem“. Není vyloučeno, že se mohlo jednat o dominikál, který by ležel ladem. Takováto nařízení o využití půdy se totiž nacházejí nejen v Artikulech („devátej artikul“), ale i v perňštejnských instrukcích a zapadaly by do

378Jedná se o články 28-34 potštejnsko-litického zřízení, J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 61-62.

379Srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 61.

celkové koncepce pojetí hospodářských instrukcí.³⁸⁰

Článek 23) patří ke stálým článkům v hospodářských instrukcích. Jedná se o špatné hospodaření a zběhnutí poddaného. Zodpovědnost je zde však převedena na rychtáře a konšely, což osobně shledávám mnohem efektivnějším, a provinilce mají potrestat blíže neurčeným způsobem. Pokud však promarní situaci, mají vše oznámit úředníku nebo vrchnosti, která pak bude zběhlého stíhat a převezme starost nad opuštěným stavením. Pustý statek pak má být prodán „dobrému hospodáři“. Podobné články nacházíme i ve starších instrukcích. Jedná se o články 22 a 23 potštejské instrukce³⁸¹ a článek 38 z pardubické instrukce.³⁸² O zbíhání mluví také pardubický článek 26, poustky řeší článek 31, osazení vhodným člověkem pak článek 32.³⁸³

Další nový článek, který nemá u Pernštejnů obdobu, je článek 24),³⁸⁴ který zakazuje prodej dobytka mimo panství. Opět se objevuje motiv konfiskace zboží při případném porušení. Vrchnost však nabízí možnost vyjednat výjimku, což se zřejmě týká spíše obchodníků z poddanských měst než venkovanů. Je však otázka, zda „panstvím“ bylo myšleno celé rožmberské dominium či jeho jednotlivé části. Opozitem k tomuto článku by mohl být článek 61³⁸⁵ z potštejsko-litického zřízení, který naopak nařizuje úředníkovi co nejintenzivnější obchodování s dobytkem po vesnicích, nikde se však nezakazuje obchod mimo panství, naopak úředníkovi je nařízeno obchodovat, co to půjde, dokonce mu hrozí trestem. Jedná se o skutečnou anomálii, které si bez hlubšího zájmu povšiml i Václav Černý. Upozornil však, že podobné nařízení jako na Potštejně se vyskytuje i v již zmíněných hospodářských návodech (Brtvínův a Černobýlův), které pro komparaci s potštejsko-litickým zřízením užíval raději než Artikule, na které se v jeho knize prakticky neodkazuje.³⁸⁶ S konstatováním, že se podobná nařízení vyskytují i v mladších instrukcích, se o tomto článku zmiňuje Kamil Krofta.³⁸⁷ Podle Aloise Míky je v tomto článku klíčová pasáž o možné výjimce. Vyvozoval z toho, že se jedná o snahu vrchnosti mít obchod

380Článek 53, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 65.

381J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 60.

382Tamtéž, č. 47, str. 85.

383Tamtéž, č. 47, str. 84.

384Články 16-24 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 103.

385J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 66.

386V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 190.

387K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 122-123.

s dobyt看m plně pod kontrolou. Svou roli jistě hrál i fakt, že vydání výjimky nemuselo být zadarmo.³⁸⁸

Naopak stálíci v hospodářských instrukcích je nařízení obsažené v článku 25), kde jsou poddaní nabádáni chránit se před ohněm, přičemž nově je zde zmíněn i požár lesa. Rychtář má pak oznámit vrchnosti nebo úředníkovi původce požáru, který musí zaplatit pokutu 2 kopy grošů českých, přičemž pán jej ještě může potrestat „*podle své vůle*“. Závěrem článku je doporučeno zřídít zvláštní prostor pro sušení lnu a konopí, což tedy bude nejspíše jedna z častých příčin požáru. Článek 25 nejen, že doplňuje „*třetí artikul*“, zvláště v tom, že se dozvídáme o možné příčině požáru, ale navazuje také na bezpečnostní články v pernštejnských instrukcích. O požáru se zmiňuje článek 12 v pernštejnské instrukci³⁸⁹ a velice obsáhlý článek 24 v pardubické instrukci.³⁹⁰ V souvislosti s později psaným rožmberským článkem 60 se však domnívám, že článek 25 pojednává o žhářství z nedbalosti, zatímco v článku 60 se jedná o úmyslné zapálení.

Článek 26) obsahuje jeden z dalších poměrně známých článků, nicméně ve starších instrukcích se objevuje v poněkud jiných formách. Zakazuje stavět přehrazování cest ploty, svévolné přesazování hranic pozemků a nepovolené odvádění vodu pod pokutou 2 kop. V pernštejnské instrukci na Potštejně byly v článku 24 stanoveny povinnosti pojezdného, který byl pověřen dohledem právě nad stavem plotů, cest a usedlostí jako takových. Je pravděpodobné, že pojezdný měl dohlédnout právě také na tyto malicherné spory, kdy si sousedé na truc přehradili pole, začali jezdit zkratkou přes sousedovo pole apod. Velice podobný je také potštejnský článek 21,³⁹¹ který obdobné povinnosti stanovuje pro purkrabího, jehož autorita mohla sloužit také k okamžitému vyřešení malicherných sporů.

V článku 27) se dočítáme o postupu při obeslání rychtářem ve věci obecního soudu. Neúčast byla potrestána pokutou 4 grošů obci a 10 grošů vrchnosti. Obecními soudy se velice podrobně zabýval i Vojtěch z Pernštejna v pardubické instrukci v článku 34.³⁹² Avšak tam není absence na soudu nijak pokutována.

V článku 28) se vracíme k tematice ze začátku instrukce, kde se pojednávalo

388A. MÍKA, *Feudální velkostatek a poddaný v jižních Čechách (XIV. – XVII. století)*, Sborník historický 1, 1953, str. 163.

389J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 59.

390Tamtéž, č. 47, str. 83.

391Oba články Tamtéž, č. 46, str. 60.

392Tamtéž, č. 47, str. 84.

o trestných činech. V tomto článku je rychtář nabádán uvěznit každého, kdo by dal „*jeden druhému pohlavek*“. Jinými slovy, řeší se tu případ napadení, který je trestán pokutou 30 grošů vrchnosti. Je velmi zvláštní, že tento článek, ve kterém se řeší obecné ohrožení, počítá s pokutou pro vrchnost, ne pro obec.

Článek 29) řeší další ošemetný problém. Ten se týká sousedských sporů, konkrétně krádeže dřeva z lesa, trávy z louky a posečení obilí. Opět je tu i zmínka o neoprávněně postaveném plotu. Za to je pokuta 1 kopy. Tento článek nám opět ukazuje další možnost majetkové držby poddaných, tj. les. Nejedná se o vrchnostenský les, který ostatně chránili hajní, což se dá odvodit jednak z části „*přesekal-li by jeden druhému*“ a jednak z části „*komuž to učinil, s tím se umluv*“. Jediným vysvětlením je tedy držba lesa některým ze sedláků, nejspíše bohatším sedlákem.³⁹³ Také vidíme zajímavý rozdíl mezi článkem 28 a 29. Ublížení na zdraví je trestáno poloviční sumou než krádež dřeva, pícniny nebo obilí, což nám zajímavě odhaluje právní povědomí současníků.

Článek 30) přímo navazuje na „*První artikul*“. Pojednává o vraždě nebo zranění a nařizuje hospodáři, pod jehož střechou byl trestný čin spáchán, aby zajistil, že vrah neuteče. Již tento článek je podle mého názoru dostatečným důkazem toho, že články až do artikulu 50 nebyly napsány najednou, jak si myslí J. Kalousek, ale na etapy.

V článku 31) se dočítáme o tom, že vrchnost stanovuje „*dole psané věci*“ jako nezávislé na vůli vrchnosti. Rychtář s konšely zde mají postupovat samostatně. Vrchnost se do těchto záležitostí vloží pouze v případě, že by rychtář a konšelé soudili nespravedlivě, za což by byli potrestáni.

První z těchto samostatných článků se týká žaloby dlužníka. Jedná se o článek 32), ve kterém je rychtáři nařízeno okamžitě obeslat obžalovaného a přimět jej k vydání peněz věřiteli nebo k dohodě. Rychtář je zároveň nabádán k tomu, aby se vyvaroval porušení toho nařízení, hlavně kdyby obžalovaný byl jeho přítel. „*Pomni ty na spravedlnost*“, je rychtář nabádán, což nám opět nastoluje otázku vazeb uvnitř vesnice. Má také zabránit zajetí dlužníka věřitelem („*stavunku*“). Podobné články nalézáme i v pernštejských instrukcích. Jedná se o článek 68 z potštejsko-litického zřízení, ve kterém je úředníkovi nařízeno nedat na sliby poddaných, ale má chtít blíže nespecifikované záruky. Článek 69 pak upozorňuje na klíčové postavení vrchnosti v

³⁹³Podobně jako s „*Desátým artikulem*“ pracoval také s článkem 29 Alois Míka. Dokládal na něm držbu lesů poddanými, srv. A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 54.

otázce případného odpuštění dluhu, což zakončuje článek 70) ohledně evidence dluhů a případný postup při neschopnosti dluh splácet.³⁹⁴

Případ, kdy by se dlužník nepřiznal, je řešen v článku 33). Vrchnost zde nastiňuje postup, kdy člověk dluh úplně či částečně odepře. Rychtář má v tomto případě vzít k sobě konšela a zahájit soud. „*Kdo svú při lépe hodným svědomím prokáže, tomu daj za právo*“. Z této formulace se však nedozvídáme nic o konkrétním průběhu líčení. Rychtář je opět povinen dlužníka přimět k platbě. Je však na pováženou, zda bylo vhodné svěřit tuto otázku rychtáři, neboť takový soud nemusel být spravedlivý, jak ostatně sama vrchnost avizovala v předchozím článku. Otázka soudu o dluhy vedeného rychtářem je však novinkou, nevyskytuje se ani v jedné pernštejské instrukci.

Na předchozí články navazuje článek 34).³⁹⁵ Shrnuje oba předchozí články, neboť se v něm opět píše o postupu při přiznání dluhu (jako v článku 32 i při odepření dluhu v článku 33. Novinkou však je apel na rychtáře, aby soud proběhl rychle, „*aby snad o to obstavunci nepřišli*“. Za to samozřejmě nese zodpovědnost. Má se opět vyvarovat zajetí dlužníka. Zajímavá situace však nastává, pokud se žalobce k soudu nedostaví a obstaví dlužníkovi majetek. Takový člověk poté podléhá pokutě, protože se nedostavil k soudu. Všechny tyto články o dluzích se dají srovnat s postupem na Potštejně popsaném v článcích 68-70.³⁹⁶ Rozdíl je především v tom, že na Potštejně se jednalo o dluhy vůči vrchnosti, které měl vybírat úředník. Má se ale brát ohled na životní situaci poddaného. Nikde také není zakázáno zajetí dlužící osoby. V rožmberském artikulu 34 se pracuje s dluhy poddaných mezi sebou, což je zcela logicky v kompetenci rychtáře.

V článku 35) se dočítáme o případu, kdy by dlužník neměl hotové peníze na zaplacení. Vrchnost doporučuje platbu „femberty“.³⁹⁷ V tomto artikulu je nejspíše myšleno, aby svůj dluh poddaný zaplatil produktem své práce, tedy odpracováním svého dluhu nebo zaplacením v produktu, který člověk vyrábí. To se dá vztáhnout nejspíše na řemeslníky. Hodnotu fembertu má určit rychtář daného dlužníka. Zde tedy narážíme na východisko nejspíše pro chudé poddané, pro které mohlo být sehnání hotovosti velice náročné.

394Srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 67.

395Články 25-34 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 104.

396J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 67.

397Tj. práce placená podle počtu vyrobených kusů, viz Vokabulář webový, stránky Ústavu pro jazyk český Akademie věd, <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>; ověřeno dne 3. 7. 2013.

Článek 36) už řeší, co se má stát, když už rychtář nebude vědět, co má dělat. To nastane v okamžiku, kdy dlužník nemá čím zaplatit. V danou chvíli se do sporu vloží vrchnost jakožto ochránce zájmů svých poddaných. Teprve vrchnost může povolit obstavení majetku, avšak pouze v tom případě, že nedojde k poškození třetí osoby. Zde lze dobře ilustrovat, v jak ošemetné situaci se vrchnosti leckdy nacházely, neboť musel být uspokojen věřitel a nesměl být poškozen nikdo jiný. Je však otázka, jak často mohlo k poškození třetí osoby dojít, mohlo se jednat o podruhy, osoby, se kterými dlužník nějakým způsobem sdílel majetek či o samu vrchnost.

Tečkou za otázkou dluhů je článek 37), který zakazuje zastavení majetku dlužníka. Věřitel má nejprve dlužníka žalovat podle článku 32 pod blíže nespecifikovaným trestem. Obstavení majetku je možné pouze z vůle vrchnosti, což má svou logiku z toho důvodu, že poddaný odvádí vrchnostenskou rentu a vrchnost by tedy mohla při nejmenším o část renty přijít.

Článek 38) nás již odvádí k jiným problémům. Týká se pomluv a opilství. Pomluva se trestá domluvou, kládou a pokutou 4 grošů. Opilství domluvou a kládou do té doby, než opilec vystřízliví. Tento článek můžeme srovnat s článkem 30 z Potštejna, kde se o opilství mluví také, ovšem pod blíže neurčeným trestem.³⁹⁸

V článku 39) se dočítáme o další zajímavé věci. Píše se zde o nařčení z nevěry. Tento spor má vyřešit rychtář. Píše se zde i o dalších zřejmě ženských prohřešcích – čarodějnictví, vraždy dítěte (myšleno asi novorozence), travičství a „zlodějstva“. Jedině poslední zločin lze těžko chápat jako čistě ženský, možná se jedná o pouhou návaznost na „*druhej artikul*“. Tyto závažnější trestné činy mají být přeneseny na vrchnost. Pokud bude vina prokázána, má žena zaplatit pánu „*pytel pokuty v puol druhého džberu velký*“ a její muž podléhá pokutě 30 grošů vrchnosti. Tento článek nám poodhaluje možné spory na vesnici. S trestem pro ženu se ve starší instrukci nesetkáváme, stejně jako s fenoménem čarodějnictví.

V článku 40) se opět zabývá stavem plotů a polností na panství. Zde konkrétně se řeší zorání pole a zničení plotu. Rychtář s konšely mají potrestat viníka kládou a pokutou jedné kopy, která připadne vrchnosti. Tento článek nápadně připomíná článek 29, který je zde zpřesněn. To by napovídalo, že tyto činy byly velmi často opakovány. Zároveň by dokládal etapové psaní instrukce. S takovýmto nařízením se setkáváme i v potštejnsko-litické instrukci v člancích 21 a 24, které

³⁹⁸Tamtéž, str. 61.

pojednávají o práci purkrabího a pojezdného mimo panské sídlo.³⁹⁹

Článek 41) také navazuje na článek 29. Týká se totiž krádeže dřeva v lese. Zloděj má majiteli lesa škodu uhradit, přičemž jej ještě čeká trest od rychtáře – má být vložen do klády a zaplatit jednu kopu grošů vrchnosti. Faktem je, že se v článku 41 zatím setkáváme s nejtvrdějším trestem – náhradou škody, vsazením do klády a pokutou pro vrchnost.

Shrnující charakter má článek 42).⁴⁰⁰ Ten opět pojednává o škodě způsobené v obilí, na loukách, ve stromoví a na dobytku. Zapovídá osobní mstu poškozeného, nadávky a fyzické napadení. To je velmi zajímavé a nelze podle mého názoru vyloučit povědomí o zvykovém právu rozšířeném mezi poddanými. Další zajímavá věc je, že se nemá dopustit ničeho ani proti zlodějovu čeledínovi a dobytku, na čemž lze ilustrovat možná leckdy příliš divoké řešení sporů mezi sousedy. Nabízí však okradenému řešení: má zajmout dobytek, jmenovitě doporučuje „*husí neb jiný*“. Zajatý dobytek má být přihnán k rychtáři nebo jednomu z konšelů a zavřen u něj na gruntě. Rychtář, konšelé a starší mají zajatý dobytek ocenit a určit, co má pachatel poškozenému postoupit, přičemž pachatel se má neprodleně podříditi rychtářovu výroku. Porušení má být trestáno již tradičně kládou a to ať se provinění dopustí kterákoliv z obou sporných stran. Opakované porušování se trestalo pokutou 1 kopy. V tomto článku nám autor nevědomky popsal všechny možné situace, které mohly nastat při poškození majetku. Nelze se domnívat, že se jedná o prevenční článek, neboť velká část předcházejících článků k tomuto vyústění v článku 42 přímo směřuje.

Článkem 43) se dostáváme k sirotčí problematice. Tento článek zapovídá dávat sirotky i syny poddaných na řemeslo bez pánova svolení. Kdo by neuposlechl tohoto nařízení, má být předveden k pánovi. Potrestán má být i rychtář, který by to zatajil. Trestem za to mělo být propadení „*duočastku*“, se kterým jsme se setkali již v článku 16. Vydání tohoto článku mělo jeden prostý důvod. Jednalo se totiž o snahu vymýtit konkurenci řemeslníkům z poddanských měst. Opět se zde setkáváme s „*duočastkem*“. Díky tomu, že se jedná o potrestání syna za odchod do učení a jehož trestem je propadení „*duočastku*“ a považování za neposlušného (tj. zběhlého).

Zajímavé povahy je článek 44), který rychtáři nařizuje evidovat počet synů každého poddaného vyjma dětí mladších 15 let. Evidence má probíhat při výběru

399Tamtéž, str. 60.

400Články 35-42 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 105.

svatojiřského úroku, načež má být oznámena písaři. Má také zapsat, u koho daný mladík slouží, což se týkalo nejspíše především synů menších sedláků, zahradníků, podsedků a chalupníků.⁴⁰¹ Má se zapsat i smrt. Motivem mohla být nejspíše snaha mít přehled o případných vhodných kandidátech na panské čeledíny, jak se domníval již Kamil Krofta,⁴⁰² podobně jako v článku 37 v pardubické instrukci.⁴⁰³ Nelze přehlédnout ani velice pragmaticky zvolený termín evidence i jistý prazáklad matrik, kdy se má evidovat smrt člověka. Evidence od 15 let má nejspíše dva praktické důvody, jednak se jedná o již zmíněnou snahu evidovat fyzicky schopné jedince, jednak nemá smysl evidovat mladší díky vysoké dětské úmrtnosti.⁴⁰⁴

Článek 45) pojednává opět o odchodu sirotků či synů venkovských poddaných do učení bez pánovy vůle. Tentokrát je zde vypsána pokuta 10 kop grošů, podle všeho se ale týká ne odešlého syna, nýbrž otce („*A žádnéj žádného sirotka ani syna na žádné řemeslo nedávaj*“), protože v článku 43 se sice píše podobný úvod („*Žádnej sirotčí ani žádnéj synů svejch nedávaj bez vůle panské na žádné řemeslo*“), důležitější však je pasáž „*kdož na řemeslo dá se*“, po které následuje výčet trestů. Velice vysoká pokuta ve srovnání s pokutami za poškození majetku dokládá, že vrchnosti si na dodržování tohoto nařízení obzvlášť potrpěly.

V článku 46) se dočítáme podrobnosti o sirotcích.⁴⁰⁵ Při vyplňování závěti nebo při oceňování majetku a při následném zápisu se mají zapsat také všichni sirotci. Velice zajímavě vyznívá pasáž „*ti sirotci když dorostú, aby jen mohli u lidí sloužiti*“, což napovídá, že i na rožmberských statcích se majetek sirotkům vydával velmi neochotně, s čímž jsme se setkali již v pardubické instrukci.⁴⁰⁶ Celý článek pak navazuje na výše uvedený článek 16. Sirotek má být dán do péče „*dobrému jich příteli*“. Zároveň se jim nemá dít žádná křivda.

Navazující problematiku můžeme odhalit v článku 47). Ten pojednává o úmrtí sirotka, což je jev, se kterým jsme se ještě nesetkali. Podobně jako při evidenci schopných synů z článku 44 má být sirotkovo úmrtí nahlášeno důchodnímu písaři při

401K těmto sociálním skupinám podrobně A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 146-150 ; J. MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích : (1471-1526)*. 4, Venkovský lid, národnostní otázka, Praha 1999, str. 30-31.

402K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, str. 106.

403J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 85.

404K postavení dítěte na venkově J. MACEK, *Jagellonský věk*, str. 86-97; k dětské úmrtnosti tamtéž, str. 89.

405Tyto články jsou hodně reflektovány v literatuře, srv. A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 203.

406Články 35-37, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 85.

odevzdání svatojiřské renty. Má být také proveden zápis v sirotčí knihy, podobně jako „*šacunci* (tj. ocenění majetku – poznámka DK) *neb kšafti*“. Nařízení o zápisu úmrtí je důsledkem nového trendu, který se objevuje na počátku 16. století. Jedná se o snahu evidovat narození a úmrtí poddaných, což je neocenitelná pomůcka pro výzkum v oboru historické demografie.⁴⁰⁷

Článkem 48) se dostáváme k problematice úplatků a další části instrukce – přechodným ustanovením. Rychtář je nabádán, aby nebral „*od žádného žádné pocty*“. Má mít pouze to, co drží z vůle vrchnosti, případně obstavený majetek (článek 42). Otázka „*poct*“ byla reflektována i v pernštenských instrukcích v souvislosti s úředníkem. Za zmínku jistě stojí článek 48 z potštejsko-litického zřízení, který zakazuje přijmout pocty peněžního charakteru, ale povoluje naturálie.⁴⁰⁸ Alois Míka však v souvislosti se zákazem přijetí „*poct*“ upozornil na neefektivní způsob zabránění tomuto nešvaru ze strany vrchností.⁴⁰⁹

Článek 49) se týká poddanských záležitostí. Zakazuje rychtářům vydávat vysvědčení o zachovalosti v instrukci označované jako „*panské listy zachovací*“. K tomu je potřeba souhlas vrchnosti. Již tento článek sám o sobě rozbíjí představu J. Kalouska o tom, že v člancích 30-50 se setkáváme se samostatně jednajícím rychtářem.⁴¹⁰

Kalouskův názor o rozdělení instrukce na dvě poloviny, tj. články 1-50 a články 50-85, byl nejspíše zformován článkem 50. Je typickým závěrečným článkem, v němž se píše o tom, že porušení instrukce se trestá a vrchnost doporučuje Artikule dodržovat.

Článek 51)⁴¹¹ podle Kalouska zahajuje druhou část instrukce, která podle něj nebyla plánovitě napsána. S tímto názorem částečně nesouhlasím, neboť se zde řeší buď naprosto specifické články, které většinou nebyly v předchozích člancích zmíněny, nebo články, které mají doplňující charakter. Je tedy možné, že se jedná o třetí etapu psaní Artikulů vydaných na panství Rožmberských, která doplňuje předchozí etapy o zatím neřešenou problematiku, přičemž můžeme vidět návaznost na etapu druhou. Jistá chaotičnost v seřazení článků je vyzorovatelná až od článku

407Eduard MAUR, *Obyvatelstvo českých zemí v raném novověku. Tricetiletá válka*, in: Ludmila

FIALOVÁ (edd.), *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, 2. vydání, Praha 1998.

408J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 64.

409A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 140.

410J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 100.

411Články 43-51 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 106.

58. Kalouskovu dvouetapovou teorii vyvrací také další část instrukce, články o myslivosti, které jsem vyčlenil zvláště díky obsáhlosti, se kterou se u pernštejnských instrukcí nesetkáme. V článku 51 se totiž dostáváme do problematiky držby zbraní. Konkrétně se píše o ručnicích a kuších. Zakazuje se střílet zajíce, zvěř, velké ptactvo a divoké husy a kachny. Dokonce zakazuje sběr vajec divokých ptáků, což je velice zajímavé a ojedinělé. Usvědčený člověk má být buď pověšen, nebo se má vyplatit, což svědčí o tom, že vrchnosti velmi dbaly na dodržování tohoto nařízení. V literatuře se však objevují odkazy na to, že ještě v 17. století byla držba zbraní poddanými běžná.⁴¹² Motivy tohoto článku byly zřejmě dva – jednak snaha o ochranu vrchnostenské zvěře a zachování jakéhosi „honebního monopolu“ a jednak snaha o jakousi „demilitarizaci“ poddaných a tím pádem zhoršení podmínek pro případnou vzpouru. Poddaní tak byli odkázáni na více improvizální způsob lovu, například jámy či oka.

K myslivosti se dále vrací článek 52). Ten pojednává o možnosti lovu v panských lesích, samozřejmě pouze s vůlí vrchnosti. Velice zajímavé však je, že vrchnost přímo nařizuje poddanému přinést na zámek k prodeji kuní kůže. S tím jsme se zatím v instrukcích nesetkali. Na to plynule navazuje článek 53), který povoluje připravit past na vlky, opět s panským svolením. Nepovolené pasti mají být zasypány, a to proto, že se jedná především o jámy. Problém s vlky musel být na venkově intenzivně řešen, neboť smečka vlků mohla ohrozit nejen lidi, ale i volně se pasoucí dobytek. Tento problém se znásoboval tím, že například vepřový dobytek se pásal v lese.⁴¹³ V článku 54) se dále dočítáme o obdobném postupu jako v článku 52, jen obchodní artikl se změnil z kuní kůže na kůži liščí a vlčí. Zajímavý je obrat „z svého stavení“, což je zřejmě myšleno jako ze svého pozemku. Naopak přísně zakazuje střílet zajíce. Velice obecný zákaz lovení zvěře nalézáme v Pardubicích v článku 21.⁴¹⁴ Také v pardubickém článku 29 narážíme na možnost povolení lovu v panských lesích.⁴¹⁵

Článkem 55) se dostáváme do další problematiky, totiž o krčmách. Větší počet článků o krčmách nalézáme pouze na Potštejně, a sice o články 26, 27 a 30.⁴¹⁶

412Srv. A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 204-206.

413M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, str. 214.

414J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 82.

415Tamtéž, str. 84.

416Jedná se o pivovarské články a jeden z článků o rychtářích a obecní samosprávě, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 61.

V rožmberském článku 55 se dočítáme o tom, že poddaní nemají trpět „*povalečuov*“ a zlodějů, kteří nemají být obslouženi ani v krčmě. Mají být nahlášeni na zámku, z čehož nelze odvodit, zda vrchnosti nebo úředníkovi, nejspíše podle situace. Porušení tohoto článku se trestalo smrtí. Trpění povalečů zapovídá také článek 27 z pardubické instrukce.⁴¹⁷ Podle Aloise Míky se jednalo o přejímání výnosů zemského sněmu.⁴¹⁸ To patrně mělo vést k jejich snazšímu naplnění.

V článku 56) se dočítáme o postupu proti hospodáři, který by „*v krčmách noc neb více sedal*“. Takový měl být potrestán vsazením do klády, přičemž rychtář s konšely má dohlédnout na stav jeho gruntu a opravy, což lze srovnat s články z Potštejna, kde se psalo o opravách gruntů, jedná se o články 21, 22 a 24.⁴¹⁹

Na toto nařízení přímo navazuje článek 57), kde jsou krčmáři nabádáni nenechat u sebe v krčmě přes noc žádného člověka pod pokutou jedné kopy. Dokonce se setkáváme i s určitou regulací, kdy maximální částka utracená hostem za pivo mohla být 3 groše. To je něco naprosto jedinečného! S takovým nařízením se nic staršího nedá srovnat. Poměrně jednolitý celek tvořený články 51-57 podle mého názoru vyvrací tezi J. Kalouska o doplňování. Doplnění většího počtu článků o stejném tématu se dá označit spíše jako etapové psaní. Takové řešení se domnívám odpovídá charakteru rožmberské instrukce a v závěru této kapitoly se pokusím jednotlivé etapy blíže nastínit.

Článkem 58) začínají zpřesňující články rožmberské instrukce. Ty se týkají problémů, na které jsme už v Artikulech narazili. Pracují s modelem, se kterým se v původních verzích buď nepočítalo, nebo se na to zapomnělo. Tento článek zakazuje prodávat grunty a louky bez povolení vrchnosti pod pokutou 30 grošů. Případný kupující o nabytý majetek přijde. Z článku nelze zcela přesně určit, komu je určen další trest – týden ve vězení. Jedná se o doplňující článek „*devátého artikulu*“, ⁴²⁰ který zřejmě řešil situaci, kdy rychtář do prodeje gruntu z nějakého důvodu nemohl zasáhnout. Podobná nařízení se dají nalézt i ve starších instrukcích. V článku 54 v potštejnsko-litickém zřízení se dočítáme, že purkrabí Jan Okrouhlický má vědět o všech transakcích provedených mezi poddanými.⁴²¹ Částečně se dají nalézt paralely i

417J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 84.

418A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 173.

419J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 60.

420Ve stejné souvislosti jako při studiu „*Devátého artikulu*“ jej využil Alois Míka, Srv. A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 213.

421Tamtéž, str. 65.

v článku 27 z pardubické instrukce, který zde již byl zmíněn. Ten pojednává mimo jiné o netrpění „*neposlušných, zahalečích, povalečích a nedbalcích*“. Pokuta za nepovolený prodej je však novinkou.

V článku 59) se dočítáme o žhářství, podobně jako v „*třetím artikulu*“ a článku 25, kde jsme se již se žháří setkali. Tento článek nařizuje všem poddaným uhasit požár vrchnostenského lesa. Je velice pravděpodobné, že důvodem k doplnění článku byla právě neblahá zkušenost při nějakém požáru. Žhář bude potrestán „*s hrdlem i statkem*“. Tento článek tedy pracuje s panskými lesy, za jejichž požár se užíval trest nejvyšší, s čímž se ani u jednoho z předchozích článků nesetkáváme.

S požárem pracuje také článek 60). Ten řeší zapálení porostlin, což by měl být úhor, v případě, že by pátil „*soused jeden druhému*“. Takový by měl zaplatit škodu a vrchnost s ním bude jednat jako se žhářem, nejspíše tedy podle článku 25, ve kterém se řešilo spíše neúmyslné zapálení či zapálení někým mimo panství popř. i někým mentálně zaostalým, což by se dalo odvodit zejména z dikce „*třetího artikulu*“. Výslovně je žhář a zároveň poddaný Rožmberků zmíněn až tady v článku 60.

V článku 61) se řeší ještě žhářství. Nalézáme zde pouze konstatování, že žhář bude potrestán. Tento velice obsírný a důkladně zpracovaný postup při požáru, jaký můžeme vidět ve výše uvedených člancích, svědčí o tom, jak zapeklým problémem se požár současníkům jevil. Na druhou stranu zde můžeme vidět i jistý posun ve vnímání pachatele, kdy se rozlišuje původce požáru a dává se důraz na úmysl.

Stručný článek 62) nařizuje, aby rychtář s konšely dohlédli na to, aby osedlí osévali své polnosti, plenili „*porostliny*“, čímž je myšlena zřejmě dočasně nevyužívaná půda, tj. úhor, a opravovali grunty. Zanedbání ze strany osedlého se trestalo pokutou. Na tuto problematiku jsme narazili již výše v článku 23, kde se však nehovoří o postupu proti nedbalému hospodáři, spíše daleko podrobněji řeší postup při zběhnutí poddaného. Článek 62 vlastně v kostce shrnuje nařízení obsažená v člancích 21, 22, 23 a 24 potštejské instrukce⁴²² a člancích 27, 29, 30 a částečně také 31 z pardubické instrukce.⁴²³

Úplnou novinkou navazující na výše uvedené články, kde se řeší sousedské spory, je článek 63). Je nařízeno, aby člověk, který byl usvědčen z odstranění „*mezníku*“, což je hraniční kámen u pozemku, zaplatil pokutu 10 kop grošů. Na první pohled nás zaujme velmi vysoká pokuta, což je však dáno tím, že úprava hranic

422J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 60.

423Tamtéž, č. 47, str. 84.

pozemku je zásahem do údajů uvedených v urbářích, což je, moderní terminologií řečeno, vlastně hospodářský podvod. Navíc odporuje nařízení uvedenému v „*devátém artikulu*“ o držbě nemovitostí bez vědomí vrchnosti.

Na něj navazuje článek 64), který právě řeší vymezení hranic pozemků. Rychtář měl určit, dokdy má být pozemek ohrazen, a pokud by zahrazen nebyl, má člověk, který rozkaz nesplnil, propadnout pokutě 1 kopy grošů. Jedná se zřejmě o snahu vyřešit časté spory mezi osedlými o pozemky.

Další spor mezi sousedy byl řešen v článku 65). Týká se přejíždění přes cizí oseté pole, pokud je v dosahu cesta. Takový čin byl trestán dvěma týdny ve vězení. Tato na první pohled banální věc je ve skutečnosti velice nezodpovědným činem. Pokud odhlédneme od toho, že se jedná o neslušnost jezdit přes cizí pozemek, jedná se také o poškozování daného člověka, neboť se mu ničí úroda, což vrchnost jakožto hlavní právní subjekt na panství nemůže tolerovat. Tento článek je však také poměrně zajímavým dokladem o stavu infrastruktury, neboť se v něm píše „*maje cestů spravedlivú jeti*“, což by mohlo znamenat, že ne všude se ty cesty daly nalézt.

Článek 66)⁴²⁴ naráží na problematiku, se kterou jsme se setkali již v článku 42 o zajetí dobytka člověku, který mu způsobil škodu. Poměrně velký rozestup těchto článků napovídá, že článek 66 je výrazně mladší. Řeší se zde totiž případ, kdy by zajatý dobytek byl cestou k rychtáři odcizen. Člověk, který by zajatý dobytek „osvobodil“, bude „*trestán za tři neděle*“ a zaplatí škodu. Poněkud matoucí je, že se zde píše: „*a škody přece zaplat', co dobytek tvůj učinil*“. To by napovídalo tomu, že majitel má zaplatit škodu způsobenou dobyt看kem po „vysvobození“, resp. způsobenou během potyčky mezi „osvoboditelem“ a poškozeným.

Jinou problematiku řeší článek 67), který se týká slibu člověčenství. Zakazuje poddaným slíbit někoho na jiné panství, zřejmě je to tedy myšleno jako zprostředkování slibu člověčenství na cizím panství. Člověk má také za úkol sám nahlásit, kdyby byl sám osloven („*pakliby tě co zašlo, sám vypravuj*“). Porušení tohoto článku se trestá. Poněkud matoucí je však spojení „*sám vypravuj, a k tomu trestán budeš*“. Je možné, že se jedná o úvodní článek jedné z etap psaní Artikulů, protože se zde na delší dobu nepracuje s aktivním rychtářem.

V článku 68) se opět vracíme k pytláctví. Zakazuje lov koroptví pod blíže nespecifikovaným trestem. To by dokládalo, že články o myslivosti byly starší a tento článek pouze reagoval na momentální situaci na panství.

424Články 52-66 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 107.

Novinkou je též článek 69), který poddaným nařizuje chovat co největší počet dobytka „*pro ourok*“. Podobně vyznívá i článek 70) nařizující chov koní označovaných jako „*herky*“,⁴²⁵ protože „*jest to dobrá živnost sedlská*“. Je otázkou, co vedlo Rožmberky k vydání článků nařizujících chov dobytka, což je naprosto přirozená věc. Mohlo by se jednat o snahu zintenzivnit vnitřní obchod s dobytkem a koňmi, který byl stanoven článkem 24 zakazujícím prodej dobytka mimo panství. Je otázkou, co bylo motivem vydání těchto nařízení. U dobytka se mohlo jednat o zabezpečení naturální formy renty, ve které se mohlo vyskytnout tele a z menších zvířat například ovce. Mohlo jít i o snahu přimět poddané k pronájmu dalších pastvin. Pravděpodobně se ale jednalo o záměr pevněji uzavřít lokální trh s centrem v poddanském městě. Tím by zůstal počet kusů dobytka na panství konstantní nebo by se zvětšoval, což mohlo vést k reálnému snížení cen za kus.⁴²⁶

Článek 71) se vrací k problematice sirotků, což nasvědčuje mladší dataci této části instrukce. Nařizuje blíže neurčené osobě, nejspíše úředníku nebo důchodnímu písaři, zjistit vše ohledně sirotčích statků a peněz, aby nebyli škodní. Pokud by rychtář s konšely zatajili nějaký majetek, budou trestáni. Díky této části článku odvozují, že nařízení bylo určeno vyšším vrchnostenským úředníkům. Docházelo tedy možná k tomu, co jsem naznačoval výše u článků 43-47, že mohlo velice snadno dojít k ožebračení sirotka. Tomu měl tento článek zabránit. Dokládá to zároveň složitost vztahů na vesnici, zvláště k osobě rychtáře.

Článek 72) na to částečně navazuje, když nařizuje, opět blíže nespecifikované osobě, zapsat všechny sirotky a zběhlé lidi a pokusit se zjistit, kde jsou. Vidíme zde tedy návaznost na články 43-47 a 67. To je další nový prvek, který u pernštejnských instrukcí nenalézáme.

V článku 73) se dočítáme, že „*záplaty ouroční na penězích*“, tedy peněžní renta, má být odevzdána dvě neděle před sv. Jiřím.⁴²⁷ S podobným vymezením se setkáváme také na Potštejně v článku 71, kdy je úředníkovi nařízeno vybrat svatojiřský důchod týden po Svatém duchu a dále svatohavelský úrok týden po sv. Martinu.⁴²⁸ Návaznost vidíme také v článku 74), kde se pro změnu píše o naturální rentě. Ta má být na rozdíl od Potštejna odevzdána do sv. Martina „*nežli by lidé z úbili*

425 Dobové prameny jsou při identifikaci koní velmi detailní, srv. A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 19. Herka je chápána jako špatná klisna, viz <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>, ověřeno dne 3. 7. 2013.

426 Alois Míka upozorňuje na podobné praktiky u královských měst, viz A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 91.

427 Tj. kolem 10. dubna, srv. M. BLÁHOVÁ, *Historická chronologie*, Praha 2001, str. 892.

428 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 67.

vyprodali“. Nezaplacení naturální renty se trestalo pokutou rovnou třetině naturálního dílu renty. V tomto článku se tedy dozvídáme, proč článek 73 pracuje pouze se svatojiřským úrokem. Svatohavelský úrok byl totiž stanoven až v článku 74, jedná se o svátek sv. Martina. Z obou článků se dá velice přesně odvodit, že naturálie byly odevzdávány na podzim, po žních. Nikde se ale nepíše, kdy má být odevzdána svatohavelská část peněžní renty. Je možné, že se automaticky počítalo s termínem svatomartinským. Velice zajímavý je též údaj o pokutě, s tím jsme se zatím v otázce renty nesetkali. V článku 71 potštejnské instrukce se setkáváme pouze se situací, kdy vrchnost omlouvala případné prodlení výběru renty.⁴²⁹

Článkem 75) se vracíme k problematice pokut, podobně jako v člancích 12, 20, 32-37 a 66. Článek 75 konečně pracuje s poměrně častým problémem, kdy rychtář s konšely zamlčeli vrchnosti dlužníka. To je chápáno jako porušení jejich přísahy, jinými slovy zanedbání povinností, za což vrchnost stanovuje blíže nespecifikovaný trest. Stanovuje také postup při vzniku dluhu. Rychtář má udělat s dlužníkem „vrub“,⁴³⁰ přičemž jeden má mít dlužník, druhý rychtář. Při návštěvě důchodního písaře, nejspíše tedy při odevzdávání renty, se mají všichni dlužníci dostavit i se svými vruby a důchodní písař je má zapsat, přičemž se má také zapsat důvod zadlužení. Něco podobného bylo také v pernštejnských instrukcích. V článku 70 potštejnsko-litické instrukce se také nařizuje řešit dluhy při vyúčtování.⁴³¹

Článek 76) částečně navazuje na články o myslivosti (51-54). Pracuje totiž se situací, kdy by byl pasoucí se dobytek napaden divokou zvěří, což je opět novinka a dokládá důležitost, kterou hospodářským instrukcím vrchnosti přikládaly, neboť se ve zpřesňující části instrukce setkáváme s velmi podrobně vyličenými problémy a jejich řešením. Na rožmberských panstvích se páslo „střídú“, tj. z celé obce střídavě všichni osedlí někoho posílali, aby pásli.⁴³² Pokud by byla prokázána vina pastýři za jeho nedbalost, má situaci vyřešit rychtář „umlavením“. To bude nejspíše trest vymezený obcí jako celkem. Pokud by pastýř nemohl napadení zabránit, nemá být nijak potrestán a škodu má uhradit majitel napadeného zvířete z vlastních prostředků.

V souvislosti s článkem 76 byl jistě vydán článek 77, který se zabývá problematikou, kterou jsem nastínil již v článku 53. Článek 77) totiž zakazuje pastvu

⁴²⁹Tamtéž, str. 67.

⁴³⁰Tj. zapsání dluhu na hůlce, viz <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>, ověřeno dne 3. 7. 2013.

⁴³¹Tamtéž, str. 67.

⁴³²A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 39; Josef HANZAL, *Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století*, *Právněhistorické studie* 10, 1964, str. 138.

veškerého dobytka „na mlázích v lesích panských“. Porušení bylo potrestáno poměrně vysokou pokutou 5 kop, ke které se přičítaly i škody způsobené dobyt看em v lese.⁴³³ Vrchnost tím poměrně zásadně omezila možnost pastvy dobytka za účelem ochrany lesa, který měl tedy možnost pást se pouze na úhoru a na neoraných plochách.⁴³⁴

Zajímavý je článek 78), který zakazuje měšťanům i vesničanům přijmout podruhy. Výjimkou je pouze přechodné ubytování se souhlasem rychtáře, což bude jistě nárazka na námezdní sílu najímanou v době žní. Stejný postup má být uplatněn při přijetí pastýře. Porušení se trestalo pokutou 2 kop. Vzhledem k povaze pastvy naznačené článkem 76 předpokládám, že pastýř byl přijat v době, kdy byla potřeba velká část pracovní síly jinde, tedy o žních. Je otázkou, proč se vrchnosti bránili přijetí podruhů. Nejspíše se jednalo o snahu minimalizovat drobnou kriminalitu na panství. Nelze ani vyloučit snahu využít maximum námezdní síly, která přicházela na žně, což by s podruhy na gruntech šlo jen velmi těžko.

Článek 79) otevřeně mluví o poustkách. Rychtář má zjistit, ve které vsi se poustka nachází a kým by mohla být osazena. Přičemž vrchnost nařizuje osadit poustku synem bohatého sedláka nebo takovým sedlákem osobně. Zde vidíme jasnou návaznost na článek 23, který se týkal osazení statku „dobrým hospodářem“. Podobné články nalézáme i ve starších instrukcích. V potštejsko-litické instrukci byl úředník Albrecht Sudlička nabádán v člancích 22 a 23⁴³⁵ k tomu, aby poddaný, který chce odejít, za sebe našel náhradu (článek 22) resp. aby špatné hospodáře vzal do služby jako čeledíny a ty, kteří by se časem osvědčili, má osadit na některém z gruntů. Otázka osazení a údržby gruntu stejně jako otázka člověčenství je hodně reflektována v pardubické instrukci. S poustkami a osazením se setkáváme hlavně v člancích 31, který nařizuje poustky osazovat, a 32, který nařizuje nepřijímat slib člověčenství od „závadných lidí“. Nárazka na osazení gruntů schopným sedláckým synem se také objevuje v článku 38.⁴³⁶

V článku 80)⁴³⁷ se vracíme k problematice odchodu vesnického mladíka do učení k řemeslníkovi. Jedná se o situaci, kdy syn dostal povolení vrchnosti podle

433Václav Černý upozornil na opakování tohoto nařízení i v mladších rožmberských instrukcích, což by nasvědčovalo jeho malé účinnosti, srv. V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 201.

434K tomuto závěru dospěl i A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 40.

435J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, str. 60.

436Tamtéž, č. 47, str. 84-85.

437Články 67-80 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 108.

článku 45. Bohatý otec má synovi koupit ve městě dům a má mu pomoci s rozvojem živnosti, čímž by prospěl i městu jako celku. Zvláštní apel je na otce, který má syna soukeníka. Díky tomuto nařízení můžeme předpokládat, že se do učení dostali synové spíše bohatších sedláků a rychtářů. Chudý rolník jistě neměl prostředky na zakoupení domu, ačkoliv tento článek výslovně koupí nenařizuje, jen ji doporučuje „vedle možnosti své“. Zapojení bohatého otce do rozvoje města bylo snahou ekonomicky pozvednout poddanské město jako celek.⁴³⁸ Proto bylo mnohem snazší proniknout do společenské struktury poddanského města než se stát měšťanem královského města.⁴³⁹

Velice zajímavý je článek 81). Ten nařizuje mít psy na řetězu nebo „jednu nohu zadní“ mu useknout. Popisuje i další metody, jak zabránit volnému pohybu psů. Na první pohled je zarážející brutalita, se kterou se ke zvířatům přistupovalo, znásobená tím, že ji doporučovala dokonce vrchnost. Pokuta za volně pobíhajícího psa jsou 4 kopy, což se násobí počtem přistižení volně pobíhajícího zvířete. Je však zajímavé, že výběr pokut nebyl zřejmě prováděn jednorázově, neboť byl rychtář nabádán nařezat tuto částku na vrub „a to každý rok, počna od středoposti“⁴⁴⁰ až do sv. Havla“. Zanedbání se trestalo tak, že pokutu prostě za všechny zaplatil rychtář.

Doplnění k problematice přístupu k lesu představuje článek 82). Ten se zabývá nalezením včelího úlu, tedy zdroje tehdy klíčového medu.⁴⁴¹ Nařizuje informovat o nálezu vrchnost, která nabízí nálezci polovinu z „výtěžku“. Nenahlášení se trestá, navíc pak veškerý med připadá vrchnosti. S medem jakožto klíčovou surovinou se v instrukcích setkáváme poprvé. Je to dáno zřejmě decentralistickým charakterem Artikulů, které se tedy daleko více zaměřují na běžnou venkovskou problematiku na rozdíl od centralizovaných perštejnských instrukcí.

Dalším ojedinělým článkem je článek 83). Částečně navazuje na článek 64, který pojednával o vymezení hranic pozemků. Článek 83 totiž zakazuje přeměřovat jitra „bez vůle lovčího“, což je člověk, se kterým se v instrukcích setkáváme

438Tento důvod předpokládají i Alois Míka a Josef Petráň, viz A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 73, 202; J. PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, str. 215.

439P. VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15. - 17. století*, Pardubice 2001, str. 179.

440Čtvrtek mezi 3. a 4. nedělí postní, srv. M. BLÁHOVÁ, *Historická chronologie*, str. 934.

441M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, str. 214; A. MÍKA, *Poddaný lid*, str. 50. Alois Míka pro ilustraci použil právě článek 82.

poprvé.⁴⁴² Podle všeho se jedná o pozemky náležející k poustkám, neboť v případě přeměření mají pozemky vejít „v *vejplatu*“. Svévolné přeměření pozemku se trestalo konfiskací.

Doplňující charakter k otázce vrchnostenských lesů, se kterými jsme se již několikrát setkali, má článek 84). Nařizuje, aby panské lesy „*k vůlci nepřepřaňovali ani jich poklešťovali*“ bez povolení pána nebo úředníka, do jehož kompetence údržba lesů pravděpodobně spadala.⁴⁴³ Jinými slovy, poddaní si nemají lesy svévolně přivlastňovat ani nijak upravovat jejich momentální stav. Trestem byla konfiskace „upraveného“ majetku, zaplacení škod a ještě potrestání „*jakž pán rozkázati ráčí*“. Jedná se tedy o další moderní terminologií řečeno hospodářský podvod, se kterým jsme se setkali již v článku 63 při úpravě hranic pozemků.

Úplně posledním článkem je pak článek 85).⁴⁴⁴ Josef Kalousek poznamenal, že tento článek psala jiná ruka, což by napovídalo jeho pozdnímu připsání. Týká se kriminální činnosti, neboť nařizuje dopravit do krumlovského vězení lotry a povaleče, přičemž zakazuje kriminální živel podporovat pod trestem „*podle vůle pána JMti*“. Články proti lotrům povalečům se nacházejí ve všech třech mnou prostudovaných instrukcích, jedná se o pardubické články 27 a 28,⁴⁴⁵ ve kterých je úředník nabádán tyto lidi netolerovat a trestat. Nepřímo se o nich píše také v článku 21 potštejského zřízení, který počítá také s případným vyvázáním ze slibu člověčenství. Konkrétněji se o nich dočítáme v článku 24, kde se počítá s trestem uvěznění člověka v případě neplnění povinností.⁴⁴⁶

Z nastíněné analýzy tedy můžeme vidět, že Artikulové vydání rychtářům a poddaným na panství Rožmberských roku 1540 obsahují řadu styčných bodů s

442Václav Černý jej zmiňuje při výčtu pracovníků spojených s lesním hospodářstvím, V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*, str. 264. Robert Šimůnek jako lovčího chápe člověka, který loví pro panskou kuchyň, tj. myslivce, kterého odlišuje od hajného, jež měl za úkol chránit les a prodávat dřevo, viz R. ŠIMŮNEK: *Správní systém šlechtického dominia*, str. 214. Význam článku by měl logiku, pokud by byl o přeměření informován hajný. Nelze vyloučit, že během doby, kterou sleduje Robert Šimůnek (tj. poč. 70. let 15. st.), a doby vydání Artikulů došlo k posunutí významu a tedy možnému splnutí hajného a lovčího. Pravděpodobnější však je možnost, že vydavatel instrukce měl na mysli hajného a omylem došlo k záměně za lovčího.

443To odvozují z praxe prováděné na Potštejně, srv. J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 46, čl. 10, str. 59.

444Články 81-85 J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 57, str. 109.

445J. KALOUSEK, *Archiv český XXII*, č. 47, str. 84.

446Tamtéž, č. 46, str. 60.

instrukcemi Vojtěcha z Pernštejna. Stejně tak, a na to musíme upozornit především, obsahují i náměty, se kterými se u Pernštejnových instrukcí nesetkáváme nebo se s nimi setkáváme v mnohem menší míře. Z toho tedy lze vypožorovat určitý vývoj. Zcela zde postrádáme články o správě panství a panského sídla, které tvoří jeden z pilířů Zřízení předepsaného Vojtěchem z Pernštejna o správě panství potštejnského a litického, daleko větší prostor je pak dán trestně-právní činnosti a řešení běžných sporů v životě venkovské obce.

U rožmberské hospodářské instrukce můžeme předpokládat několik etap vzniku. Nejstarší etapou jsou pravděpodobně „*První*“ až „*Desátý artikul*“, což lze odvodit ze dvou indicií. Jednak je to cílené číslování článků, se kterým se dále nesetkáváme, jednak je to častý odkaz v následujících člancích právě na tyto starší články.⁴⁴⁷ Druhou etapou jsou pravděpodobně články 11-57, kde se setkáváme s uceleným řešením širokého spektra problémů. Třetí etapou jsou pak články 58-85. To odvozují z jejich neuceleného charakteru a časté návazností na výše sepsané články. S ohledem na jiného pásaře by článek 85 mohl být dopsán ještě později, čemuž by také napovídá mírně odlišný tón ve srovnání s dalšími články. Můžeme se tedy domnívat, že zpřesňující články nutně nemusely být vytvořeny najednou, ale postupně v řádech několika let.

⁴⁴⁷Zcela evidentní je návaznost např. „*Třetího artikulu*“ a článků 59, 60 a 61.

Závěr

Ve své bakalářské práci jsem se snažil do hloubky prostudovat a dále analyzovat hospodářské instrukce shromážděné v edici Josefa Kalouska Archiv český XXII. Předpokladem k tomu bylo pochopení sociální struktury českého venkova (kap. 2), složení a fungování vrchnostenského úřednického aparátu a vývoje režijního velkostatku (kap. 3). Zatímco v první kapitole jsem představil soubor instrukcí jako celek, kapitoly 4-6 byly věnovány třem konkrétním instrukcím. Zbývá shrnout výsledky mého zkoumání.

V úvodu bylo stanoveno několik otázek, které se po prostudování problematiky a analýzou jednotlivých článků pokusím zodpovědět. První se týkala tematické šíře hospodářských instrukcí, což je problematika zcela zásadní, se kterou se v odborné literatuře setkáváme jen okrajově. Hospodářské instrukce se zabývají velice širokou škálou problémů. Nejedná se pouze o správu panství či poddaných a instrukce se neomezují na stručný popis řešení problému. Velmi často se jedná o podrobně specifikovaný problém, na který instrukce nabízí řešení a připouští i možnost odvolání se k vrchnosti v případě nejistoty. Částečně jsem se věnoval těmto otázkám již při studiu jednotlivých instrukcí, neboť jsem se pokusil shrnout jednotlivé články do tematických okruhů. V jednotlivých kapitolách to hrálo spíše ilustrativní roli, neboť nedošlo k detailní analýze jednotlivých okruhů jako celků, ale pouze článků jako jejich částí.

Ve všech mnou prostudovaných hospodářských instrukcích se objevila bezpečnostní problematika. To je záležitost, která na první pohled s hospodářstvím souvisí jen okrajově, ale tak tomu není. Bezpečnostní články tvoří stabilní součást hospodářských instrukcí, avšak uceleně se s nimi setkáváme pouze v instrukcích Vojtěcha z Pernštejna. Klíčové jsou články 3-6 a 12-14 potštejnského zřízení, které se zabývají zabezpečením panského sídla v nočních hodinách a ochranou před požárem. Další články, které jsem zahrnul mezi bezpečnostní, tato nařízení doplňují.

Podobně přehledně máme sestavené bezpečnostní články i v pardubické instrukci (3-5, 8, 24). Pardubické bezpečnostní články se však zabývají mírně odlišnou tematikou. Jedná se zde především o bezpečnost v rámci celého panství, na což plynule navazuje obdobné zabezpečení panského sídla (články 4-5). Článek 8 pojednává o násilí mezi čeledí, což je také nový prvek, se kterým se na Potštejně nesetkáme. Článek 24 je pak v rámci hospodářských instrukcí jistou anomálií, neboť se v něm setkáváme s řešením většího počtu problémů od správy dvou pardubických

dvorů, přes evidenci a pokyny k vyšetí konkrétních plodin až k bezpečnostnímu opatření podobnému potštejnským nařízením.

Nejroztříštěnější jsou bezpečnostní opatření v Artikulech vydaných na panství Rožmberských. Podle mého názoru je to dáno etapovým vydáním celé instrukce, neboť již při zběžném zhlédnutí je jasné, že instrukce nebyla vydána jako jednotlý celek, ale byla doplňována. To nejlépe ilustrují právě bezpečnostní články. Jistým specifikem je také důkladnější řešení jednotlivých problémů v této instrukci. Myslím si, že je to důsledek toho, že je instrukce vydána pro rychtáře a ne pro úředníka. Bezpečnostní články jako celek se tedy v Artikulech nevyskytují, je nutné prostudovat jednotlivé články a upozornit na podobnost s instrukcemi Vojtěcha z Pernštejna. Jde o články 3, 25 a 59-61, které jsem zahrnul do tzv. zpřesňujících článků, kde se setkáme s tématy, která už byla v rámci instrukce řešena a tyto články je „pouze“ specifikují. V Artikulech se však setkáváme s odlišným pojetím bezpečnostních článků i po tematické stránce. Výše uvedené články totiž pojednávají nejen o požáru, ale i o jeho úmyslném založení. Vůbec se zde nevyskytují články o ochraně panského sídla, což je dáno už několikrát zmíněným odlišným charakterem instrukce. Otázka bezpečnosti je totiž v Artikulech pojata mnohem širěji než u pernštejnských instrukcí a narážíme zde také na případ krádeže (článek 2), vraždy (článek 1) nebo cizoložství (článek 5), kterými se více dostáváme do problematiky vztahů mezi poddanými, což není u potštejnské a pardubické instrukce obvyklé. Tato obecná ohrožení chápu jako poněkud odlišné téma, neboť nemají potenciální destruktivní charakter požáru. Závažnost nebezpečí ohně je dána dvěma faktory: nemožností dostatečné ochrany před ním a snadným rozšířením, které by mělo fatální důsledky pro poddané i vrchnost. Bezpečnostní články mají především prevenční charakter.

V souvislosti s bezpečnostními články bych navázal na další tematický okruh, který už byl částečně nastíněn při shrnutí bezpečnostních článků. Jedná se o kriminalitu, která má v instrukcích slabší pozici a objevuje se roztříštěně v souvislosti s jinými problémy, především s údržbou gruntů nebo rybníků nebo s povinnostmi rychtáře. Setkáváme se s ní v člancích o obecní samosprávě (Potštejn), v evidenčních a provozních člancích (Potštejn, Pardubice), ve správních člancích (Pardubice). Omezuje se pouze na možný prospěch či neprospěch vrchnosti. S narážkami na kriminalitu se setkáváme v různých částech instrukcí. Zároveň můžeme vidět určitý vzestup tohoto tématu, neboť nejméně a leckdy i nepřímo se kriminální činnost řeší v potštejnsko-litickém zřízení. Jako projev trestní činnosti je chápáno

především provozování černé krčmy a nepovolené šenkování, se kterým se setkáváme v člancích 26 a 27, což jsou jediné články z Potštejna, kde je stanoven konkrétní peněžitý trest. Dalším projevem trestní činnosti je hraní her v krčmě, na což narážíme v článku 30 a 33. V potštejnsko-litické instrukci se poté setkáváme s kriminální činností pouze v oblasti nepovoleného výlovu. Jedná se o články 56, 57 a 98.

Širší záběr už má ale pardubická instrukce, která kriminální činnosti řeší detailněji. Vidíme zde i problematiku ovlivněnou městským prostředím, se kterým se v ostatních instrukcích nesetkáváme (článek 10 popisující spor měšťana se šlechticem). S novým prvkem se setkáváme v článku 12, který pojednává o dvou závažných trestných činech: zpronevěře a nezaplacení vrchnostenské renty, které nemá být prominuto „*nedbaleuom, hráčům a krčemníkum*“. S kriminalitou se setkáváme také v člancích 27 a 28. V těch vrchnost zakazuje napomáhání kriminální činnosti. V pardubické instrukci se setkáme také s pytláctvím. Jedná se o články 21 a 29, které jsou právě dokladem toho, že pytláctví bylo přidruženo k jinému problému. Článek 21 totiž řeší především problematiku panské kratochvíle, tedy honu (tj. provozní článek), kdežto článek 29 dbá na dohled nad rozvojem gruntu a pytláctví je zde zmíněno v souvislosti s možností povolení lovu poddaným (tj. správní článek).

Nejdůkladněji je kriminalita zpracována v Artikulech vydaných rychtářům a poddaným na panství Rožmberských. Je to podle mého názoru opět důsledek odlišného charakteru adresáta instrukce. Jako snahu o potření kriminality můžeme chápat již prvních deset článků včetně článku 3, o kterém jsem se již zmínil. V prvních deseti člancích se totiž objevuje široká škála problémů od vraždy a krádeže přes zhářství a cizoložství až po nedovolenou stavbu či prodej. Jedná se o články, které na rozdíl od pernštejnských instrukcí tvoří prvotně jednotný celek, který jsem shrnul pod trestně-právní články. S náznaky kriminální činnosti a poškození vrchnosti se setkáváme totiž do článku 17 včetně tak ožehavých problémů jako nevyplnění kšaftu zesnulého, nepovolený šenk piva a překupnictví. Objevuje se i zákaz hraní her v krčmě (článek 21). Články 26, 29, 38, 39, 40, 41, 42, 63, 64, 77, 83, 84 a 85 řeší spory poddaných mezi sebou. Jedná se většinou o podvody hospodářského charakteru, pomluvy a krádeže. Pracuje se zde také s motivem obcházení vrchnosti, což je vlastně chápáno jako neposlušnost, většinou i s vědomým porušením ze strany rychtáře. Charakteristické je nařízení konkrétní výše pokuty. Patrné je také jisté zpřesňování a konkretizace problému. Toto roztržštění problematiky kriminality a snahy o její vyřešení dokládá etapové psaní instrukce.

Jednotlivé články jsou zařazeny mezi články o obecní samosprávě a články zpřesňující.

Již tradičně se v instrukci řeší také problematika pytláctví a opilství, s čímž se setkáváme i na Potštejně a v Pardubicích. Pytláctví se snaží potírat články 7, 51-54, 68 a částečně také 82. Stojí za zmínku, že na rozdíl od Potštejna zde pracuje s nepovoleným výlovem rybníka jediný článek 7. Ve všech člancích se totiž potírá nepovolený odstřel zvěře. Velmi obecně se zde pracuje s tresty, což je ve srovnání s celkovým zněním instrukce jistou anomálií. Zcela specifické je také velmi známé nařízení z článku 82, které přikazuje nahlásit výskyt divokých včel. Tyto články nalézáme v trestně-právních člancích, v člancích o myslivosti, které jsou v hospodářských instrukcích v takto širokém znění novinkou, a ve zpřesňujících člancích.

Artikule řeší také problém opilství. Krčem se týká celá řada článků počtem srovnatelná s pytláctvím. Jedná se o články 11, 15, 21, 38 a 55-57. Na první pohled opět zaujme značná roztržitost jednotlivých článků daná pravděpodobně etapovým sepsáním. Opilství se řeší v trestně-právních člancích, správních člancích a zpřesňujících člancích. Zapovídá se uzavírat obchody „*při vožralým času*“, černé šenkování piva, hraní her v krčmě. Stanovuje také tresty pro notorické alkoholiky, krčmáře napomáhající zločincům a další provinění. Opět lze tedy doložit, že motiv potrestání viníka má v Artikulech klíčovou pozici, která je umocněná jejím decentralizovaným určením. Rychtáři byl dán na rozdíl od úředníka velmi omezený manévrovací prostor. Články zabývající se kriminalitou mají především organizační charakter, neboť dávají jednotlivým složkám vrchnostenského úřednického aparátu i poddaným návod, jak v případě potřeby postupovat. Jejich další součástí je represivní charakter a to především v Artikulech.

Podobně jako ucelené bezpečnostní články jsou neopomenutelnou součástí hospodářských instrukcí články zabývající se pravomocí rychtářů a obecní samosprávou. Poměrně málo zmínek o rychtářích a místní správě nacházíme v potštejnské instrukci. Jedná se o články 16 (ten je součástí bezpečnostních článků a rychtář je zde spolu s hajným jmenován jako výjimka, která má volnější přístup do panského sídla), 25 (správní článek vymezující povinnosti pojezdného a určující jeho poměr k místní samosprávě), 26, 28-32 a 34 (v těch již jedná rychtář samostatně). Tyto články tvoří ucelené spojení v potštejnské instrukci, které se zabývá obecní samosprávou. Narážíme zde na problém černých krčem a hraní v krčmě, což mají rychtáři potírat. Dále mají nařízen výběr renty a je zde nastíněn postup při

nedodržování vrchnostenského nařízení či jiného porušování.

Ještě méně prostoru je rychtářům a obecní samosprávě věnováno v pardubické instrukci. S rychtářem se setkáváme v člancích 11 (evidenční a provozní článek, upozorňuje na hlídání poddaných, kteří přijdou do styku s penězi), 14 (opět evidenční a provozní článek upomínající na včasné placení renty) a 34 (tentokrát správní článek, pojednává o konání obecních soudů. Článek 34 je vlastně prvním článkem, kde se setkáváme s problematikou obecního soudu. Omezený prostor věnovaný obecní samosprávě v pardubické instrukci bych přisoudil výtahovému charakteru zřízení, neboť obecní samospráva patřila mezi běžné záležitosti, které nebylo nutné ve větší míře připomínat.

Jak již název napovídá, nejvíce prostoru je rychtářům a obecní samosprávě věnováno v rožmberských Artikulech. Zde se s aktivně jednajícím rychtářem setkáváme téměř v každém článku, zabývat se konkrétními články, které vymezují postavení rychtáře na rožmberských statcích, tedy postrádá smysl, neboť daleko kratší by byl seznam článků, kde se s rychtářem nesetkáme. Články zabývající se obecní samosprávou mají především organizační charakter. Jsou zde jasně definovány všechny pravomoci rychtářů, od soudních přes policejní až po správní.

Neopomenutelnou součástí hospodářských instrukcí jsou správní články. Setkáváme se s nimi, podobně jako s bezpečnostními články, ve všech třech hospodářských instrukcích. Na rozdíl od bezpečnostních článků mají však správní články daleko pestřejší charakter a nezabývají se jedním konkrétním problémem. Správní články nepracují s evidencí. Tím se liší od evidenčních a provozních článků, o kterých se ještě zmíním. Jsou bližší článkům o obecní samosprávě, přičemž striktně oddělit je můžeme jen na Potštejně. Tam jsou správní články reprezentovány články 18-25. Jedná se o body vymezující vztahy mezi úředníkem, purkrabím a pojezdým (články 18, 19, 20, 21, 24 a 25). Zabývají se také otázkou zbíhání (článek 19), údržby gruntů (články 21 a 22) a postupem při špatném hospodaření (článek 23).

V Pardubicích se se správními články setkáváme v návaznosti na články evidenční a provozní. Jedná se o články 25-34. Opět se setkáváme s vymezením povinností úředníka, nesetkáváme se však s purkrabím, který měl v Pardubicích jiné povinnosti než na Potštejně (články 25-28, 33). Narážíme zde také na problematiku zbíhání a přijímání nových poddaných nebo s údržbou statků a v případě Pardubic i jejich živností (články 29, 30, 32). Přímou se také řeší postup při zpustnutí usedlosti (článek 31). Zahrnuji sem i v Pardubicích ojedinělé články o místní samosprávě (článek 34).

Správní články se v Artikulech konkretizují a transformují se do článků o obecní samosprávě, které tvoří páteř celého zřízení a v mnohém navazují na trestně-právní články téhož zřízení (články 18-42). Tato transformace je logická díky určení instrukce, od kterého se vlastně vyvíjí veškeré rozdíly mezi pernštejnskými a rožmberskou instrukcí. Díky absenci evidenčních a provozních článků dochází zde k rozšíření působnosti správních článků, které pohlcují provozní část zmíněných článků. Nalézáme zde tedy zdaleka nejpestřejší znění správních článků od řešení finančních problémů (pokuty a dluhy), přes zákaz her v krčmách, údržby hospodářských usedlostí až po řešení různých a leckdy malicherných sporů mezi poddanými. Podobně jako články o obecní samosprávě mají správní články především organizační charakter. Nastiňují nám situaci, která panovala na panství. Objevuje se v nich i sociálně-regulační charakter, neboť se zde setkáváme také s přístupem k poddaným, především s postupem v případě přijetí nového poddaného či jeho propuštění. V Artikulech vydaných rychtářům a poddaným na panství Rožmberských pak vystupuje do popředí i represivní charakter článků o obecní samosprávě. Jelikož se však v Artikulech prakticky pořád setkáváme s návodem pro rychtáře, je represe klíčovým prvkem této instrukce jako celku.

Další klíčovou součástí hospodářských instrukcí jsou evidenční a provozní články. Kromě Artikulů tvoří stabilní součást hospodářských instrukcí. Jejich absence je dána již několikrát zmíněným decentralizovaným pojetím Artikulů. Obě zřízení Vojtěcha z Pernštejna se zaměřují podrobněji na správu panství, neboť jsou adresována úředníkovi. Do takto pojatého nařízení zcela přirozeně patří i snaha o vedení evidence jak příjmů, tak výdajů. Evidenční část pak tvoří základní linii evidenčních a provozních článků, neboť jasně vymezuje, co je nutné zapsat, kam, kým a za jakých podmínek. Provozní články pak tato nařízení doplňují a nějakým způsobem na ně navazují. Na první pohled připomínají správní články, se kterými jsou za určitých podmínek zaměnitelné. Typickým příkladem toho jsou články zabývající se vrchnostenskou rentou, které se v potštejnském zřízení vyskytují v evidenčních a provozních článcích, kdežto v Artikulech zcela přirozeně vstupují do článků o obecní samosprávě, neboť tam se s evidencí nepracuje. Provozní článek lze tedy charakterizovat jako správní článek rozšiřující či doplňující nařízení uvedené v evidenčním článku.

Nejdůkladnější a nejpropracovanější jsou evidenční a provozní články v potštejnsko-litickém zřízení. Jedná se o články 35-73, tedy více než polovinu podkapitoly o zámcích, přičemž značná část podkapitoly o rybnících je také

věnována evidenci. Rybníční části se však chci věnovat samostatně. V evidenčních a provozních člancích můžeme najít ještě širší záběr témat než ve správních člancích, především se jedná o články finančního charakteru. Určující je pro ně však zápis transakce. Setkáváme se tedy s pokutami, s dluhy, s příjmem zboží, s evidencí pracovní síly a její odpracované doby (to je nejdůležitější část evidenčních a provozních článků), se stravou čeledi (to je asi nejznámější část potštejnského zřízení), s vrchnostenskou rentou, s evidencí prodeje polností poddaným a obchody mezi poddanými nebo s investicemi do hospodářských objektů a výdajům úřednického aparátu. Nechybí samozřejmě ani článek o výdeji peněz vrchností (článek 64).

Menší zastoupení mají evidenční a provozní články v pardubické instrukci. Jde o články 11-24. I tak se však jedná o celou třetinu všech článků. Menší zastoupení je dáno především „přesunem“ článků týkajících se vrchnostenské renty do správních článků, na čemž lze doložit podobnost správních a provozních článků. Opět si ale musíme uvědomit, že se jednalo o výtah z delšího zřízení. Jestliže evidence patřila k běžné praxi úředníka a důchodního písaře, je nepravděpodobné, že by byla ve výtahu důkladněji zmíněna, pokud by se nejednalo o článek, který bude svým zněním nepatrně odlišný. Zpřesnění si spíše vyžadovala provozní část, kde mohlo dojít k pružnějším korekturám. Nejzásadnější změna oproti praxi na Potštejně je patrná asi v článku 16, který pojednává o výdeji peněz vrchností, kdy nestačil pouze list se sekretem, ale i podpis. Takovéto zásadní zpřesnění dosvědčuje nejen vydání výtahu pardubické instrukce po několika letech podnikatelských zkušeností Vojtěcha z Pernštejna, nýbrž také o tom, že právě provozní část potřebovala poupravit, aby nedocházelo k volnějším výkladům jednotlivých nařízení či k jejich úplnému obcházení. Evidenční a provozní články mají dvojí určení. Jedná se o organizační část (provozní články) a finanční část (evidenční články). Klíčové osoby, které se zabývají problémy ohledně evidence a provozu hospodářských objektů, jsou úředník a důchodní písař. Vrchnost se tedy obrací na nejvyšší složky úřednického aparátu, což vysvětluje absenci evidenčních a provozních článků v rožmberských Artikulech, které jsou naopak určeny pro nejnižší složku vrchnostenského správního aparátu. Méně důležitá je pak represivní stránka evidenčních a provozních článků, která se omezuje pouze na konstatování, že provinění bude potrestáno.

Již padla zmínka o podkapitole o rybnících v potštejnsko-litickém zřízení. Konkrétně o nich pojednávají články 74-98, přičemž do této části zřízení jsou zahrnuty i závěrečná ustanovení. Rybníkářství jako zcela klíčový prvek

vrchnostenského hospodářství má v instrukcích své místo, nicméně takto široce pojaté zřízení je pro ranou fázi hospodářských instrukcí výjimkou. V člancích o rybnících se v kostce dočítáme podobná nařízení jako pro předchozí články. Rozdílem je, že jsou aplikována na rybníkářskou problematiku. Podobně jako o rychtářích a jejich povinnostech se dočítáme o porybných (články 78-80, 83-86). Své místo nalézají také články o evidenci (články 82, 83, 87), bezpečnosti (článek 92) a údržbě (články 85, 86, 90-93). Dokonce se setkáváme s články týkajícími se práce poddaných a námezdních sil na rybníku (články 95, 97, 98). Význam tohoto zřízení se stane jasnějším po srovnání s prostorem, který byl rybníkářství věnován v pardubické instrukci a v Artikulech. V Pardubické instrukci se rybníkářství věnuje pouze článek 20. Tuto anomálii na panství proslaveném svou rybníkářskou soustavou si vysvětlují zavedeným systémem, který byl všeobecně známý a nebylo nutné jej připomínat či doplňovat ve výtahu. Co se týče Artikulů, tam se o rybnících zmiňuje pouze článek 10. Zde bych ale viděl jinou příčinu, neboť článek 10 zakazuje stavět poddanské rybníky bez vědomí vrchnosti. Artikule se o rybnících nezmiňují proto, že nejsou určeny úředníkovi, tudíž nejsou pro správce panství. Rychtář neměl do rybníkářské problematiky co mluvit, pokud se tedy nejednalo o hlídání nepovolené výstavby poddaných.

Tím by tedy byl ve stručnosti shrnut tematický rozsah hospodářských instrukcí. Druhou otázkou byla hloubka probírání dané problematiky. Zde ale stojíme před problémem obsahu instrukce. Již jsem upozornil na fakt, že ne všechna témata se vyskytují ve všech instrukcích. Všeobecně se dá říci, že hlouběji je daná tematika řešena v Artikulech, neboť ty jsou určeny pro nejnižší součást vrchnostenské správy a je tudíž nepřipustné dát jí širší prostor při výkladu nařízení. Svou roli jistě hraje i časový odstup, který nás dělí od potštejnské instrukce (okolo r. 1525) a rožmberských artikulů (okolo r. 1540), ačkoliv přímou inspiraci budeme pouze na základě prostudování instrukcí těžko dokazovat.

Velice podrobné znění Artikulů je nejlépe postřehnutelné v nejobsáhlejší části instrukce – zpřesňujících člancích (58-85). V nich je řešena široká problematika navazující na některé z předchozích nařízení. Tím jej dotahuje leckdy až do extrémních detailů. To se většinou projevuje jen krátkým zněním článku, neboť návaznost na starší a důkladněji vyličené nařízení je z nich evidentní. Výhodou takovéto konkretizace je pak poměrně přesně vymezený represivní aparát, který nemá v instrukcích Vojtěcha z Pernštejna obdoby. Sepsání takovýchto článků ale nutně vede k závěru, že dané problémy skutečně nastávaly, jinak by nebyla potřeba je

zaznamenat. Například v článcích 59-61 se dočítáme o požárech vrchnostenských i poddanských lesů a následných řešeních, články 63, 64 a 84 poté pracují se svévolnou úpravou hranic pozemků, článek 77 poté zakazuje pastvu dobytka v panských lesích, což je také motiv u Pernštejnů nevídaný. Na druhou stranu zde nacházíme ale také články vyskytující se na Potštejně, zvláště články 73 a 74 pojednávající o odevzdání vrchnostenské renty.

Ve srovnání Potštejna a Pardubic poté můžeme vyzorovat hlubší řešení problému v případě, že se daný článek psaný ve starším potštejnském zřízení neosvědčil či byl obcházen. Nejlepším příkladem jsou články o výdeji vrchnostenských peněz úřednickému aparátu (Potštejn 73, Pardubice 16). Zatímco na Potštejně se peníze vydávaly pouze na listinu opatřenou sekretem, přičemž porušení bylo chápáno jako krádež, v Pardubicích už byl nutný i vlastnoruční podpis vrchnosti. O jak palčivý problém se jednalo, naznačuje i článek sám o sobě, ve kterém se píše: „*ať není hýbáno ani jedním penízem bez dovození mého,*“ což podle mého názoru samo o sobě dokazuje, že docházelo ke zpronevěře vrchnostenských peněz. Celá pardubická instrukce je však protkaná tímto zpřísnujícím tónem, který na první pohled zaráží ve srovnání s přátelsky laděným potštejnským zřízením. Například pardubický článek 17 nařizující včasné opravy hospodářských objektů obsahuje podobně skepticky znějící nařízení ve slovech „*aby potom skrze prodlívání desateronásob nemusilo naloženo býti, čehož bych snésti nemohl...tuť by jako darmo penízi moji preč dávání byli, protož toho ať není.*“ Potštejnskou obdobou tohoto článku je článek 58, kde se prostě konstatuje „*co by bylo potřeba na ta díla nebo opravy s vůlí pána z důchodů, z kterých jeho milost ráčí rozkázati, peníze se vzít musí.*“ Nikde nenacházíme ani stín pochybností o potřebě investice. Následující článek 59 pak řeší prodražení díla, kde se však pouze nařizuje informovat vrchnost a řídit se jejími pokyny. Takovéto zpřísnění pak lze pozorovat i u dalších problémů řešených v pernštejnských instrukcích. Toto je bohužel smutným dokladem faktu, že vrchnosti se v otázkách financí často zklamaly, což se konkrétně u Vojtěcha z Pernštejna projevilo při sepsání výtahu pardubického zřízení. Paradoxně to však vedlo k určitému posunu patrnému při prostudování obou instrukcí. V jiných ohledech, například povinnosti evidovat, se setkáváme jen s nepatrnými a těžko postřehnutelnými korekturami.

Dalším problémem, který vyplývá ze zadání tématu mé bakalářské práce, je otázka komparace hospodářských instrukcí s dalšími prameny hospodářské povahy. Pro období do první poloviny 16. století narážíme na problém velmi špatně

dochovaných pramenů hospodářské povahy. To význam raných hospodářských instrukcí zvětšuje, neboť pro mladší období je na tom pramenná základna již podstatně lépe, což lze vidět i na příkladu hospodářských instrukcí, jejichž počet se v polovině 16. století zvětšuje a vrcholí ve století 17. a 18. Navíc se objevují i nové typy pramenů, tudíž reálný význam hospodářských instrukcí upadá. Podobně jako Václav Černý jsem došel k závěru, že se samotnou hospodářskou instrukcí bez alespoň minimálních znalostí hospodářské problematiky nemohu pracovat v případě detailnějšího výzkumu jakékoliv hospodářské tematiky. Hospodářská instrukce nám totiž poodhaluje celou řadu problémů a může se stát při výzkumu vodítkem, nicméně její znění nelze brát jako konečné řešení, čehož jsem se snažil držet i při psaní své bakalářské práce. Jedná se totiž o pramen, který je pouhým návodem k řízení, tudíž na základě jeho studia lze říci, jak měla a mohla situace vypadat, nikoliv však, jak vypadala. Ačkoliv se v hospodářských instrukcích pracuje i s konkrétními čísly, jedná se pouze o abstraktní částky, jejichž reálný stav nelze odvodit. Při výzkumu hospodářských dějin je tedy naprosto nezbytné využít urbáře, účty či pozemkové knihy. Faktem zůstává, že ve srovnání s informacemi získanými v těchto pramenech se pak tematika řešená v hospodářských instrukcích jeví jako podružná, což graduje s rostoucím dochováním pramenů v 17. století.

Zajímavější je však otázka vývoje. Ačkoliv do časového a tematického rámce vymezeného zadáním práce spadají pouze tři instrukce zahrnuté Kalouskem do edice, lze vypožorovat určitý vývoj, který jsem se již pokusil nastínit výše při rozboru hloubky probíraných témat. Svým způsobem to spolu souvisí, neboť konkretizování problému je vlastně známkou vývoje. Zcela zásadní je však diametrální rozdíl mezi pernštejnskými instrukcemi a Artikuly. Jde o již několikrát zmíněné určení adresáta instrukce. Je ale otázka, zda se to se dá označit za vývoj. Robert Šimůnek totiž připomíná, že Rožmberkové byli se svými úředníky v intenzivním kontaktu již od 15. století.⁴⁴⁸ To je dáno obrovským rozsahem rožmberského panství. Pernštejnové však otázku správy rozlehlého dominia museli řešit až na přelomu 15. a 16. století, čímž by se dal vysvětlit odlišný charakter pernštejnských a rožmberských instrukcí. Petr V. nezahrnul do Artikulů články pro úředníky, protože to nebylo potřeba. Avšak Vojtěch z Pernštejna spravoval panství, které vzniklo teprve nedávno před jeho nástupem do čela rodu, tudíž musel řešit i jiné otázky, se kterými se Rožmberkové potýkali mnohem dříve. Tento zásadní rozdíl nám pomáhá charakterizovat rozdíly

448R. ŠIMŮNEK: *Správní systém šlechtického dominia*, str. 19, 23, 340.

mezi pernštejnskými instrukcemi a rožmberskými Artikuly.

Pernštejnské instrukce určené pro úředníka se zabývají mnohem širší tematikou spojenou především se správou panství. To se odráží na zahrnutí evidenčních a provozních článků a jejich oddělení od článků správních, které se omezují pouze na vymezení povinností úřednického aparátu a vztahu k poddaným. Tento rozměr lze rozpoznat i v bezpečnostních člancích, neboť ty neřeší pouze ochranu majetku před ohněm, nýbrž zahrnují také ochranu sídla a to ve větší míře než hrozbu požáru. Do ochrany sídla je také zahrnuta problematika zámecké čeledi. Díky tomuto pojetí jsou velmi málo řešeny povinnosti rychtářů. Omezují se na prostá konstatování o výběru poplatků, řešení místních sporů a povinnostech spojených s jeho policejní funkcí, například problém černých krčm a přechovávání zločinců. Vojtěch z Pernštejna potřeboval mnohem důkladněji instruovat úředníka, kterému je dán k ruce úřednický aparát, tj. zejména purkrabí, pojezdny, důchodní a rybníční písař. Ti také zprostředkovávají komunikaci mezi obcí a správním centrem. Úředníkovi je dána široká rozhodující pravomoc, což je projevem neomezené důvěry vrchnosti v jeho schopnosti, z nichž na prvním místě vyvstává věrnost.

Rožmberské Artikule jsou určeny pro rychtáře. Zabývají se velice úzkou tematikou, kterou ale konkretizují a prohlubují. To se nejlépe ilustruje na bezpečnostních člancích, kdy odpadají články o ochraně sídla a objevuje se ochrana poddaných, polností a gruntů před různými druhy nebezpečí. Díky určení pro rychtáře je striktně oddělena správa panství od lokálních samospráv. Detailnější popis situace totiž rychtáři nabízí mnohem méně možností při řešení než úředníkovi, na kterého se má rychtář v případě potřeby obrátit. To je důsledkem dlouhodobého vývoje rožmberské správy. Díky tomu odpadají evidenční a provozní články, neboť nemají pro rychtáře význam. Mnohem důležitější jsou články o obecní samosprávě. Rychtářům je nařízeno dodržovat předepsané termíny a lhůty a dbát na finanční pořádek mezi poddanými. Zároveň se také téměř nesetkáváme s vrchnostenskými úředníky. Rychtářovy povinnosti jsou daleko přesněji určeny a rozšiřují základní rámec rychtářových povinností, například je v kompetenci rychtáře dohlédnout na údržbu usedlostí a hlídat převody majetku mezi poddanými, což je v pernštejnských instrukcích povinnost pojezdného. Díky prohloubení problematiky v otázkách postupu při řešení kriminálních případů je však možné předpokládat pozitivní vliv, neboť rychtář byl ve vsi přítomen a byl schopen případný problém neprodleně řešit na rozdíl od vzdáleného úředníka. Artikule jsou mnohem užitečnější než pernštejnské instrukce při studiu každodennosti venkovana poloviny 16. století, neboť řeší běžné

přestupky, se kterými se lidé setkávali. Přesto je nutná kombinace s urbáři a dalšími prameny.

Shodné prvky lze pozorovat v potštejském zřízení ve člancích o rychtářích a obecní samosprávě (články 26-34). Jedná se právě o články, kde jsou vymezeny povinnosti rychtářů. Stojí za zmínku, že se jedná o jediné potštejské články, kde se pracuje s konkrétně stanovenou peněžní pokutou. Vývoj se však dá daleko lépe podchytit u jiného tématu, které zatím v rámci závěru práce řešeno nebylo. Je to téma zcela zásadní, neboť se na něj odvolávají téměř všichni autoři, kteří s ranými hospodářskými instrukcemi pracovali. Jedná se o problematiku sirotek. Se sirotky se totiž setkáváme až v pardubické instrukci (články 35-37) a tato tematika je mnohem detailněji zahrnuta do Artikulů (články 16-17, 45-47, 71, 72). Stojí za zmínku si obě pojetí porovnat.

Pardubická instrukce řeší sirotky jen okrajově. Jde především o majetek, kdy se v první řadě řeší peníze a zaopatření sirotek. Dále se také řeší jejich budoucí využití, neboť je jednak odkazováno na podmínky výdeje otcových peněz a jednak se řeší jejich služba na zámku.

Artikule tento trend rozvíjejí. Články 16-17 se sirotky zabývají jen velice okrajově, což vynahrazují články 44-47. Novinkou je zákaz poslání sirotka do učení, řeší se i jeho zabezpečení, kterým má být služba u většího sedláka. Dokonce pracuje s motivem sirotkova úmrtí. Zcela nový rozměr do problematiky pak vnáší články 71-72, které nařizují evidenci sirotčího majetku a případné řešení sirotkova zběhnutí. Je otázkou, jak často byly tyto smutné články využívány v reálném životě. Celková koncepce by totiž na základě znění článků vypadala tak, že na sirotkově přežití nemusel mít pěstoun zájem, což vedlo k nutnosti přesné evidence sirotek, aby se vědělo, koho má vrchnost vymáhat v případě zběhnutí.

Seznam použitých pramenů a literatury

Prameny

KALOUSEK, Josef: *Řády selské a instrukce hospodářské 1350-1626*, Archiv český XXII, Praha 1905

Literatura

BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín: *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010

BLÁHOVÁ, Marie: *Historická chronologie*, Praha 2001

BŮŽEK, Václav: *Urozenec*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL: *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 79-110

BŮŽEK, Václav: *Věk urozených: šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002

ČECHURA, Jaroslav: *Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (Perspektivy dalšího studia)*, Český časopis historický 88, 1990, str. 465-497

ČECHURA, Jaroslav: *Sedlák*, in: Martin NODL – František ŠMAHEL: *Člověk českého středověku*, Praha 2002, str. 436-460

ČECHURA, Jaroslav: *Systém hospodaření Pernštejnů v předběllohorských Čechách (památce Václava Fliedera)*, in: Pernštejnové v českých dějinách: sborník příspěvků z konference konané dne 8. - 9. 9. 1993, Pardubice 1995, str. 77-89

ČERNÝ, Václav: *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XIX. století*, Praha 1930

ČORNEJ, Petr – BARTLOVÁ, Milena: *Velké dějiny zemí Koruny české, VI, 1437 -1526*, Praha-Litomyšl 2007

GRULICH, Josef: *Venkovan*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL: *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 166-190

HANZAL, Josef: *Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století*, Právněhistorické studie 10, 1964, str. 135-147

HRDLÍČKA, Josef: *Úředník*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL: *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 216-239

HRUBÝ, František: *Z hospodářských převratů českých v XV. a XVI. století*, Český časopis historický 30, 1924, str. 205-236, 433-469

KAVKA, František: *Zlatý věk růží: kus české historie 16. století*, Praha 1993

KOSTLÁN, Antonín: *K rozsahu poddanských povinností od 15. do první poloviny 17. Století ve světle odhadů a cen feudální držby*, Folia historica Bohemica 10, 1986,

str. 205-230

KROFTA, Kamil: *Dějiny selského stavu*, 2, vydání, Praha 1949

LEDVINKA, Václav: *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální problémy a role v ekonomice Českých zemí v předbělohorském období*, Folia historica Bohemica 11, 1987, str. 103-123

LEDVINKA, Václav: *Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách*, Praha 1985

MATĚJEK, František: *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska: studie o přeměnách na feudálním velkostatku v druhé polovině 15. a v první polovině 16. století*, Praha 1959

MALÝ, Karel – SIVÁK, Florian: *Dějiny státu a práva v Československu. Díl 1. Do roku 1918*, Praha 1988

MACEK, Josef: *Česká středověká šlechta*, Praha 1997

MACEK, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích: (1471-1526). 4. Venkovský lid, národnostní otázka*, Praha 1999

MAUR, Eduard: *Obyvatelstvo českých zemí v novověku. Třicetiletá válka*, in: Ludmila FIALOVÁ: *Dějiny obyvatelstva českých*, 2. vyd., Praha 1998

MÍKA, Alois: *Nástin vývoje cen zemědělského zboží v Čechách v letech 1424-1547*, Československý časopis historický 7, 1959, str. 545-571

MÍKA, Alois: *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960

MÍKA, Alois: *Problém počátků nevolnictví v Čechách*, Československý časopis historický 5, 1957, str. 226-248

MIKULEC, Jiří: *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1993

NĚMEC, Bohumír: *Rožmberkové – životopisná encyklopedie panského rodu*, České Budějovice 2001

PALACKÝ, František: *Pana Vojtěcha z Pernštejna zřízení o správě hradu a panství Potenšteinského a Litického*, Časopis českého musea 9, 1835, str. 269-292

PÁNEK, Jaroslav: *Poslední Rožmberkové: velmoži české renesance*, Praha 1989

PEKAŘ, Josef: *Kniha o Kosti: kus české historie*, 5. vydání, Praha 1998

PETRÁŇ, Josef: *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995

PETRÁŇ, Josef: *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964

SEDLÁČEK, August: *Hrady, zámky a tvrze království českého II: Hradecko*, Praha 1883

ŠIMŮNEK, Robert: *Správní systém šlechtického dominia v pozdně středověkých*

Čechách: Rožmberská doména 1418-1472, Praha 2005

ŠMAHEL, František: *Lidé na okraji pozdně středověké společnosti*, in: Martin NODL – František ŠMAHEL: *Člověk českého středověku*, Praha 2002, str. 460-481

TINKOVÁ, Daniela: *Člověk na okraji společnosti*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL: *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, str. 190-216

VOREL, Petr: *Páni z Pernštejna: vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 1999

VOREL, Petr: *Rezidenční vrchnostenská města v 15. - 17. století*, Pardubice 2001

VOREL, Petr: *Velké dějiny zemí Koruny české, VII, 1526-1618*, Praha-Litomyšl 2005

VOREL, Petr: *Vývoj pozemkové držby pánů z Pernštejna v 15. - 17. století*, in: *Pernštejnové v českých dějinách: sborník příspěvků z konference konané dne 8. - 9. 9. 1993*, Pardubice 1995, str. 9-75